

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
HUKUK YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**YENİ BİR HUKUK PARADİGMASI İÇİN KÜRESEL
YERYÜZÜ ANAYASACILIĞI**

Ranâ GÖKSU
115612017

Yrd. Doç. Dr. Ulaş KARAN

İSTANBUL

2018

Yeni Bir Hukuk Paradigması İçin Küresel Yeryüzü Anayasacılığı

Global Environmental Constitutionalism For A New Paradigm of Law

Ranâ Göksu

115612017

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Ulaş KARAN
İstanbul Bilgi Üniversitesi

(İmza)

Jüri Üyeleri : Yrd. Doç. Dr. Serkan KÖYBAŞI
Bahçeşehir Üniversitesi

(İmza)

Yrd. Doç. Dr. İdil Işıl GÜL
İstanbul Bilgi Üniversitesi

(İmza)

Tezin Onaylandığı Tarih :

Toplam Sayfa Sayısı : 132

Anahtar Kelimeler (Türkçe)

- 1) Yeryüzü Anayasacılığı
- 2) Anayasacılık
- 3) Yeryüzü İctihadı
- 4) Çevre Etiği
- 5) Doğanın Hakları

Anahtar Kelimeler (İngilizce)

- 1) Environmental Constitutionalism
- 2) Constitutionalism
- 3) Earth Jurisprudence
- 4) Environmental Ethic
- 5) Rights of Nature

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	v
ABSTRACT.....	vii
ÖZET	viii
GİRİŞ	1
I. Terminoloji Üzerine	6
II. Uluslararası Kamuoyunun Doğa ile Buluşması.....	10
A- Hukuk İçinde Kalmak.....	11
B- Hukukta Doğanın Ele Alınış Şekilleri.....	12
1. Antroposantrik Buluşmalar.....	15
2. Doğa Ana (Pachamama) ile Buluşma: İklim Değişikliği ve Doğa Ana'nın Hakları Dünya Halkları Konferansı	28
a) Doğa Ana (Pachamama) Vurgusu	32
b) Doğa Ana Hakları Evrensel Beyannamesi Taslağı.....	33
C- Antroposantrik Uluslararası Buluşmalar ile İklim Değişikliği ve Doğa Ana'nın Hakları Dünya Halkları Konferansı Değerlendirmesi	39
III. Küresel Yeryüzü Anayasacılığı ve Bolivya – Ekvador Örnekleri	41
A- Küresel Yeryüzü Anayasacılığı (Global Environmental Constitutionalism) Kavramı	42
1. “Anayasacılık” ve “Anayasa” Kavramları.....	43
2. “Anayasacılık” ve “Anayasa” Ayrımının Yarattığı “Ekolojik Anayasa” Belirsizliği.....	45
3. Küresel Yeryüzü Anayasacılığı ve Uluslararası Çevre Hukuku	51
4. Gerekliklik Olarak Küresel Yeryüzü Anayasacılığı.....	54

B- Küresel Yeryüzü Anayasacılığı Örnekleri Olarak Ekvador ve Bolivya Anayasalarının Bazı Anayasal Unsurlarıyla Birlikte Değerlendirilmesi....	56
1. Yerel Mücadelelerin Hukuk Üzerindeki Biçimlendirici Etkisi	58
2. Bolivya ve Ekvador Anayasalarının Doğayı İşaret Eden Unsurları ...	63
a) Bolivya ve Ekvador Anayasalarının Ortak veya Benzer Unsurları	64
aa) Gelecek Kuşakların Hakları.....	65
bb) Genişletilmiş Yaşam Hakkı	68
b) Antroposantrizmden Uzaklaşan Ekvador Anayasası	72
aa) Yerli Çözüm: Buen Vivir	73
bb) Ekvador Anayasası'nın Uygulamasına Dair Değerlendirme....	78
IV. Küresel Yeryüzü Anayasacılığı Perspektifi	86
A- İnsan Hakları İçin Çevre Hakkı.....	87
B- Çevre Hukukunun Çıkması: Ekolojik Bozulma ve Kayıplar.....	91
C- Ekosantrik Etik Yaklaşım.....	93
D- Küresel Yeryüzü Anayasacılığında Hak Sahibi Olabilenler	98
SONUÇ	102
KAYNAKÇA.....	107

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
ALBA	: The Bolivarian Alliance for the Peoples of Our America (Latin Amerika için Bolivarcı İttifak)
Bildirge	: Stockholm Bildirgesi
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
C.	: Cilt
CONAIE	: Confederacion de Nacionalidades Indigenas del Ecuador (Ulusal Ekvador Yerlileri Konfederasyonu)
COP15	: Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi 15. Taraflar Konferansı
COP16	: Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği 16. Taraflar Konferansı
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
dn.	: Dipnot
ECHR	: European Court of Human Rights
Ed.	: Editör
Halklar Konferansı	: İklim Değişikliği ve Doğa Ana'nın Hakları Dünya Halkları Konferansı
Halkların Anlaşması	: Cochabamba Halkların Anlaşması
ICANAS 38	: International Conference on Advances in Natural and Applied Sciences (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)
ILO	: International Labour Organisation (Uluslararası Çalışma Örgütü)
İÜHFM	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
MAS	: Movimiento al Socialismo (Sosyalizme Doğru Hareket)
Mutabakat	: Kopenhag Mutabakatı
NASA	: The National Aeronautics and Space Administration (Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi)
No.	: Numara
Rio +20	: Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı

S.	: Sayı
s.	: Sayfa
Şart	: Dünya Doğa Şartı
TBB	: Türkiye Barolar Birliği
UN	: United Nations (Birleşmiş Milletler)
UNASUR	: Union of South American Nations (Güney Amerika Birliği)
UNEP	: United Nations Environment Programme (Birleşmiş Milletler Çevre Programı)
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü)

ABSTRACT

This study is based on Global Environmental Constitutionalism which includes the power to transform modern legal systems. At first, it seems to be an alternative to international environmental law for preventing ecological crises by creating a language to explain the new law and change our legal mindset. This would establish a new paradigm of law opposed to the traditional legal systems that tend to ignore other entities. This paper examines the lack of legal rights of other entities and discusses the values of current law based on the relationship between subject and object for unilateral benefit.

Rather than taking a conventional environmental law focus, this study examines the World People's Conference on Climate Change and the Rights of Mother Earth as an alternative to anthropocentric conferences, furthermore, the Ecuatorian and Bolivian Constitutions, which recognise Buen Vivir and Pachamama. The suitability of constitutional regulations has been appraised as a tool for the creation of new law paradigm which protects each entity because of their uniqueness.

Ultimately, the implementation of the Ecuatorian Constitution, developments following the World People's Conference on Climate Change and the Rights of Mother Earth indicate that constitutional regulations and the definition of the creation of consciousness, remove every type of existential hierarchy and rely on the integrity of diversity; the reflection of this consciousness into practice is essential. Therefore, the perspective of Global Environmental Constitutionalism is able to offer a significant contribution to the transformation of law by bringing the forms of relationship between human and nature.

ÖZET

Bu çalışma modern hukuk sistemlerini dönüştürme gücünü haiz bir anayasacılık akımı olarak Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nı ele almaktadır. Ekonomik ve politik kaygılarla uluslararası çevre hukukunun sunduğu etkisiz çözümlere karşı Küresel Yeryüzü Anayasacılığı, akım olmasının da etkisiyle zihniyete işaret etmektedir. İlk bakışta ekolojik krizleri önleme ve çözme noktasında uluslararası çevre hukukuna bir alternatif gibi görünen Küresel Yeryüzü Anayasacılığı, esasında yeni bir hukuku anlatan dili ve zihniyeti yaratmayı hedeflemektedir. Bu ise yüzyıllardır beşeri sistemlerin insanı yücelterek diğer varlıkları yok sayan anlayışına karşı yeni bir hukuk paradigması demektir. Küresel Yeryüzü Anayasacılığıyla, hak sahipliğini insana ve canlıya indirgeyen, ve sadece tek taraflı faydayı gözeten özne-nesne ilişkisi üzerine kurulu günümüz hukukunun değerleri sorgulanmaktadır.

Çalışmada ulusal ve uluslararası gelişmeler değerlendirilerek; antroposantrik uluslararası toplantılara alternatif Doğa Ana'nın Hakları Dünya Halkları Konferansı ele alınmış, *Buen Vivir* ve *Pachamama* gibi yerli değerlerini anayasal düzeyde tanıyan ve yerel modellere imkan yaratan Ekvador ve Bolivya Anayasaları çevre hukuku anlayışına karşı incelenmiştir. Doğanın karşılıklı etkileşime dayanan ağlar bütünü olmasından hareketle, her bir varlığın kendi tekilliklerinden kaynaklanan özgün haklarıyla gözetildiği yeni bir hukuk paradigmasının yaratılabilmesi için bir araç olarak anayasal düzenlemelerin uygunluğu değerlendirilmiştir.

Nihayetinde Ekvador Anayasası'nın uygulamasından ve Doğa Ana'nın Hakları Dünya Halkları Konferansı akabindeki gelişmelerden anlaşılmaktadır ki; düzenlemelerin ve anayasal nitelendirmelerinin ötesinde, sürekli değişime açık, her türlü varlıksal hiyerarşiyi ortadan kaldıran ve çeşitliliğin bütünlüğüne dayanan bilincin yaratılması ve bu zihniyetin pratiğe yansıtılması esas olandır. Bu nedenle,

Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nın perspektifi insanın doğayla kurduğu ilişki biçimlerini, yerleşmiş kabulleri ve kavramları belli bir farkındalık yoğunluğu içinde tartışmaya açarak hukukun dönüştürülmesi bakımından önemli katkılar sunabilmektedir.

GİRİŞ

Hayvanlar, bitkiler, nehirler, taşlar, kısacası Dünya'daki tüm ekosistemler, insanlarla ortak bir gezegeni paylaşmaktadır. Bu gerçeğe rağmen doğanın tüm unsurları ve yerel topluluklar, devlet egemenliğinin, özel mülkiyetin ve sermayenin gezegendeki "hakimiyeti" ve bireylerin kısa vadeli çıkarları için yok edilmeleri pahasına sömürülmektedir. İnsan, yaşadığı yegane ortamın nasıl daha çok tüketilebileceğinin veya yok edilebileceğinin yollarını aradığı toplumsal bir kurgu içinde, ekolojik düzeni yerle bir etmektedir. Öyle ki yeryüzü gerçeğinden kopuk ve duyarsız bu kurgu, yüz yılların birikimi ve mirası olarak aynı zamanda insanlık tarihini de ifade etmektedir. Sorgulanmayan yönetim yapıları, yeryüzünün ve tüm yaşam formlarının geleceğini tehlikeye atmaktadır. Üzerinde durulmaya değer bir sorun olarak görülmeyerek ikinci plana, hatta daha arka plana atılan bu sorun, bugün küresel bir kriz olup kelimenin tam manasıyla da ekolojik bir krizdir.

Siyaset, hukuk, ekonomi ve din gibi toplumsal ve kültürel belirlenimlerin yardımıyla insan türü, bizzat kendi yaşamını kendi elleriyle yok olmaya mahkum ettiğinin bilincine varmadan talanını sürdürmekte¹, yeryüzündeki tüm varlıkların yaşam kaynağı olan doğanın toplam üretimi ise sadece insan türü tarafından kendi payını da aşan şekilde hızlıca tüketilmektedir. Bu sömürü paradigmasının farkına varılmadığı sürece de dünyanın her yerindeki ekonomik teşvikler ve kalkınmacı zihniyetlerin uygulamaları başta olmak üzere insan türüne ait tüm faaliyetler, kıtlığın, hastalıkların, nüfus patlamalarının, gelir dengesizliğinin, yoksulluğun ortaya çıkmasına ve hepsinden önemlisi ekolojik krizin çıkmazlarıyla daha yakın zamanda karşılaşılmasına neden olacaktır.

¹ **Michel Serres**, Doğayla Sözleşme, (Çev. Turhan Ilgaz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 52.

Günümüzdeki ekonomi, siyaset ve hukuk anlayışının yüz yıllık bir birikim olduğu göz önünde bulundurulduğunda, yaşanan ve ileride yaşanması muhtemel krizlere etkili bir çözüm bulabilmek için başta sistemin benimsediği yaklaşımın sorgulanması gerekecektir. Böyle bir sorgulamadan sonra “çözüm” olarak sunulanların niteliklerini değerlendirebilmek mümkün olacaktır. Çünkü yıkıcı sistemin nedenleri tam manasıyla belirlenmedikçe çare de bulunamayacaktır. Başka bir ifadeyle “iyiyi gören, kötüyü seçebilir formülü²” doğa ve insan arasındaki ilişkinin yeniden inşası için de geçerlidir. Hakim anlayış sorgulandığında, ekolojik yıkımların sorumlusu olarak 17. yüzyıldan itibaren doğa varlıklarını “kaynak” olarak addeden ve bu doğrultuda bunların sahiplenilmesini ve insan ihtiyaçları için kullanılmasını savunan Sanayi Çağı’nın materyalist yönelimine sahip bilim insanları ve hukukçuları gösterilmektedir³.

Antik Yunan felsefesinde, Dünya’yı düzenli, uyumlu ve birbirine bağlı bir ağlar veya karşılıklı ilişkiler bütünü olarak gören ve evrendeki her varlığın sadece var olması nedeniyle özünde bir amaç taşıdığını ileri süren “kosmos” görüşünden⁴, 17. yüzyıl modernitesiyle Dünya’yı birbirinden bağımsız parçalardan oluşan bir makineye benzeten, bilimden hukuka insan yaşamının her alanını çevreleyen “mekanist” görüşe geçilmiştir. Bu dönüşüm, doğa ve insan arasında karşılıklı bütün-parça ilişkisine dayanan anlayışı etkileyerek, tahakküme dayanan tek yönlü bir ilişkiye sebep olmuştur. Özellikle mekanist görüşün önemli isimlerinden olan René Descartes’a göre, bir saatin işleyişi ile bir ağacın büyümesi arasında prensipte bir fark olmayıp, insan dışındaki her şeyin bilinçten yoksun olması nedeniyle fiziksel nesnelere ahlaki ilgiye de değer değildir; Descartes’a ilaveten, Aristoteles ve Thomas Aquinas da insanın kullanımı için insan dışındaki varlıkların yaratıldığını ileri sürmüşlerdir⁵. Söz konusu mekanist

² “İyiyi gören, kötüyü seçebilir” cümlesinin orijinal hali: “Optima video, deteriora sequor”, **Luc Ferry**, Ekolojik Yeni Düzen, (Çev. Turhan Ilgaz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 37.

³ **Fritjof Capra – Ugo Mattei**, Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru, (Çev. Ebru Kılıç), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 23.

⁴ **Capra – Mattei**, s. 51.

⁵ **Joseph R. Des Jardins**, Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş, (Çev. Ruşen Keleş), İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 200-202.

görüş insanlar tarafından yaratılan kanunları ve dolayısıyla insanların gündelik yaşamlarını da ciddi biçimde değiştirmiştir. Bugün de hala bu yaklaşım sürdürülerek yeryüzünün sahiyimişçesine insan egemenliğı, mülkiyet hakkının kutsallığı üzerinden devletlerce korunmakta ve desteklenmektedir. Devletlerin hem ulusal hem de uluslararası ölçekteki destekleri ise sonlu bir gezegende sonsuz büyüme veya kalkınma fikriyle doğanın tüm varlıklarıyla sömürülmesinin “meşruiyetini” sağlamaktadır.

Tüm bu açıklamalar neticesinde, insan dışındaki varlıkların tekrar ahlaki değerin ilgi alanına dahil edilmesi ve kaybedilmiş uyumu sağlayacak kozmik düzene dayanan yeni bir “sistemin” inşa edilmesi gerekliliğine varılmaktadır. Bu da antroposantrik anlayıştan koparak, doğanın bütüncül yapısını esas alan ve yaşamsal rekabetten ziyade karşılıklı birbirini tamamlayan parçalara vurgu yapan doğa merkezli yeni bir paradigmayı işaret etmektedir. Böyle köklü bir değişimin en önemli araçlarından biri de şüphesiz hukuk olacaktır. Neticede küresel krizin kaynağı olarak gördüğümüz perspektiflere dayanan kabuller, hukukun hem amacı olmuş hem de bu kabullerin toplumsal yaşamın her alanına sinmesi hukuk aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu bağlamda hukukun temel değerlerinin değiştirilmesi, hukuki kavramların yeniden belirlenmesi ve bu taleplerin de çoğulluğun hakim olduğu tabandan yükselmesi, ekolojik krize karşı esaslı bir çözüm için ve “nasıl bir hukuk?” sorusu için önem arz edecektir.

Çalışma dört bölümden oluşup, bölümler arasında ekolojik krizi daha da derinleştiren halihazırdaki çevreci hukuktan, son zamanlarda uluslararası literatürde yaygın bir şekilde tartışılan, doğa ile ilişkileri yeniden kurmayı hedeflemesi sebebiyle idealize edilmiş bir hukuk sistemi olarak Küresel Yeryüzü Anayasacılığı’na (Global Environmental Constitutionalism) doğru ilerleyen bir sıra takip edilmiştir. Bölümler arasında izlenen sıranın nedeni ise mevcut hukuk sistemlerinin, küresel krize karşı etkili ve sürdürülebilir çareler üretmediğı gibi, doğa varlıklarının sömürülmesi konusunda da kılıf işlevi gördüğüne işaret ederek

temel meselenin hukukun antroposantrik yorumunun sorgulanmasıyla yeni bir paradigmayı kuracak sistemin arayışı içinde olmanın gerektiğini göstermektedir.

“Terminoloji Üzerine” başlığında, bazı önemli kavramların çalışmadaki kullanımları hakkında okuyucunun bilgilendirmesini ve yaygın kullanımlarından farklı şekilde kullanılan kavramların gerekçeleriyle birlikte okuyucuya açıklanması hedeflenmiştir. Bu sebeple bu Başlık, çalışmanın geneli için yol gösterici olacaktır. Kendi içinde üç ayrı ana başlıktan oluşan “Uluslararası Kamuoyunun Doğa ile Buluşmaları” ikinci başlıkta ise ilk olarak, insan faaliyetlerini düzenleme amacıyla doğaya yer verilmesinden ve zaman içinde bu düzenlemelerin “Uluslararası Çevre Hukuku” adında ayrı bir hukuk dalı yarattığından bahsedilmektedir. Ardından doğanın hukuktaki konumlandırılma şekilleri “Antroposantrik Buluşmalar” ve “Doğa Ana (Pachamama) ile Buluşma: İklim Değişikliği ve Doğa Ana’nın Hakları Dünya Halkları Konferansı” şeklinde iki alt başlığa ayrılmak suretiyle incelenmektedir. Belirtilen alt başlıkların ilkinde, sunulan çözüm ile düzenleme arasındaki çelişkilere dair çekincelerin belirtilmesi suretiyle uluslararası hukuktaki düzenlemelerin içerikleri deskriptif şekilde açıklanmıştır. Diğer alt başlıkta ise doğa merkezli yaklaşıma dayanarak düzenlenen uluslararası bir Konferans ve neticesinde ortaya çıkan Anlaşma ve Beyanname, klasik anlamdaki uluslararası çevre hukukuna süreci ve içeriği bakımından alternatif oluşturması ve özellikle de aynı küresel kriz için üretilen çözümlerin perspektiflerindeki farklılığın ortaya çıkarılması sebepleriyle ayrıca ele alınmıştır. İkinci ana başlığın son alt başlığında ise söz konusu iki uluslararası oluşum için bir değerlendirmede bulunulmuştur.

“Küresel Yeryüzü Anayasacılığı ve Bolivya – Ekvador Örnekleri” başlığında orijinal adı “Global Environmental Constitutionalism” olan ve insan dışındaki varlıkları da hak sahibi olmaya ehil kabul eden hukuku tarif edecek bir dil geliştirmeyi ve bunları pratiğe yansıtacak zihniyeti yaratmayı hedefleyen anayasacılık akımı, bu çalışmada “Küresel Yeryüzü Anayasacılığı” çevirisiyle literatürdeki tartışmalar çerçevesinde izah edilmiştir. Belirtilmelidir ki, bu akımın

Türkçe çevirisi de dahil olmak üzere bahsi geçen anayasal akıma dair kullanılan kavramların çevirilerinde doğrudan Türkçe karşılıkları tercih edilmemiştir. Bu sebeple söz konusu anayasacılık akımının dili dönüştürme amacına⁶ uygun şekilde farklı kavramların kullanılmasında beis görülmemiştir. Bu başlıkta, Latince “constituo” (kurmak) kelimesinden ortak şekilde türeyen anayasacılığın (constitutionalism), devletin temel kuruluş belgesi olan anayasadan (constitution) daha kapsayıcı ve bağımsız bir içeriğe sahip olduğu vurgusu üzerinden “anayasacılık”, “anayasa” ve “Ekolojik Anayasa” kullanımları kavramsal açıdan değerlendirilmiştir. Keza gene bu başlık altında hukukun işlevselliği bakımından uluslararası çevre hukuku ile Küresel Yeryüzü Anayasacılığı karşılaştırılması yapılmıştır. Son alt başlıkta ise Ekvador ve Bolivya Anayasaları, “gelecek kuşakların hakları”, *Buen Vivir* veya *Vivir Bien* gibi bazı özgün anayasal unsurları üzerinden incelenmiştir. Ekvador Anayasası ise Küresel Yeryüzü Anayasacılığı perspektifine daha çok yaklaşması sebebiyle ayrıca değerlendirilmiştir. Böylece Bolivya ve Ekvador Anayasalarının ileri sürüldüğü gibi Küresel Yeryüzü Anayasacılığı fikrine uygun olup olmadığı tahlil edilmiş olacaktır.

Son başlık olan “Küresel Yeryüzü Anayasacılığı Perspektifi”nde ise antroposantrik bakış açısının ürünü olan çevre hakkının ve aynı perspektifle oluşturulan hukuki metotların ekolojik kayıplara hitap etmediğinin farkına varılması vurgulanmıştır. Bu doğrultuda literatürde “çevre etiği” (environmental ethics) kapsamında ele alınan üç temel perspektif (antroposantrik, biyosantrik ve ekosantrik), tarihsel gelişim süreci içinde aktarılmış ve Küresel Yeryüzü Anayasacılığı’nın benimsediği etik ve bunun sağladığı imkanlar üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır.

⁶Bkz. **Louis J. Kotzé**, “Arguing Global Environmental Constitutionalism”, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), *Transnational Environmental Law*, C. 1: 1, 2012, s. 208; **Klaus Bosselmann**, “Global Environmental Constitutionalism: Mapping The Terrain”, *Widener Law Review*, C. 21: 171, 2015, (Widener Law Review), s. 178.

I. Terminoloji Üzerine

Çalışmada yoğun şekilde İngilizce kaynaklardan faydalanılması, kavramların Türkçeye çevrilmesini gerektirmiştir. Çevirilerde doğrudan yaygın kullanımdaki karşılıkları yerine, bilinçli bir şekilde anlatılanın içeriğine uygun şekilde uyarılma yöntemi tercih edilmiştir. Başka bir ifadeyle, hakkında açıklamalar yapılacak kavramların seçimleri ve kullanımları yazar tarafından belirlenmiştir. Kısaca neden böyle bir tercihin yapıldığını izah etmek gerekirse; bunun iki sebebi olup ilki, kavramların düşünülenleri iletmekten ziyade düşünceyi sınırlama ve bu şekilde sabitleme, yani iletimden önceki düşünceyi yaratma gücüne sahip olmaları sebebiyle özenli bir seçimi gerektirmesidir. Diğer sebep ise paradigma değişimini teklif eden bir çalışmada, dilin de sorgulanarak kullanılmasının tutarlı olacağı yönündeki kanaate sahip olunmasıdır. Başka bir deyişle, eğer farklı bir paradigmadan söz ediliyorsa, bu paradigmanın kendi dilini oluşturması gerekir.

Dilin toplumsallık için vazgeçilmezliği, insanları dil üzerine fazla düşünmemeye ve hatta kendiliğinden var olduğu kabulüne itmiştir. Oysa toplumsal ve siyasal “gerçekliğin” kurulmasında dilin rolü büyüktür. Dil iletişimsel araç olmanın ötesinde, insanların gözlemlediklerinin ve yaşadıklarının aktarılmasında temsil görevi görmektedir. Tecrübe edilenler her ne olursa olsun, dil bunu aynen iletebileceği gibi bambaşka şekillerde iletimi gerçekleştirerek farklı anlamların çıkarılmasını da sağlayabilmektedir. Bu sebeple anlamların, anlamın ötesine uzanan gerçekliğin ve böylece deontik erklerin yaratımının tamamen dilsel bir işlem olduğu ileri sürülebilecektir⁷. Bu bağlamda gerçekliği yeniden kurgulaması ve ideolojiyi yeniden üretmesi sebebiyle⁸ kullanılan kavramların seçimi ayrı bir önem taşımaktadır.

⁷ **John R. Searle**, “Dil ve Toplum Ontolojisi”, (Çev. R. Levent Aysever), Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 37, 2016, s. 232, 242.

⁸ **Fatmagül Berktaş**, Politikanın Çağrısı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 12.

Küresel krizlerin sebebi olarak gösterilen ve tüm yerleşik belirlenimleriyle birlikte dönüştürülmesi ileri sürülen hukukun ve toplumun kullandığı kavramlarla yeni bir paradigmanın yaratılması, bu paradigmaya dayanarak başka bir hukukun tahayyül edilmesi ve bu doğrultuda da toplumsallığın yeniden inşa edilmesi mümkün değildir. Zira böyle bir bilincin yoksunluğu içinde ortaya koyulacak her görüş veya teklif değiştirilmek veya düzeltilmek istenen durumun kaçınılmaz tekrarı olacaktır. Keza çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylandırılarak eleştirilen çevre hukukunun ekolojik krizlere karşı sunduğu çözümlerin ya da insan hakkından kaynaklanan çevre hakkının, “çevreyi koruma” amacını dahi gerçekleştirememiş olması bu tekrarın en belirgin örneklerini teşkil etmektedir. Çalışmanın konusu özelinde düşünmeye devam edildiğinde, eğer doğadaki ağlar topluluğuna mensup bir parça olarak insanı konumlandıran bir hukuktan ve toplumdaki bahsediliyorsa, o halde varlıkları sınırlı ve indirgemeci terimlerle açıklayan araçsallığa karşı çıkılarak hiçbir kısıt olmadan onların kendilerini açığa vurma taleplerine insanların uyum sağlanması beklenecektir⁹.

Açıklananlar ışığında çalışmada kullanılan bazı kavramların izahına geçilirse; çalışmanın neredeyse tüm bölümlerinde ikilem yaratan “çevre” kavramı, yer aldığı orijinal metnin konseptine göre farklı şekillerde kullanılmıştır. İngilizce hali “environment” olan kelime ele alındığında; “environ”, “civarında; etrafında” anlamına gelip, “environment” ise doğrudan Türkçeye çevrildiğinde “çevreleme; çevrelenme” ve “çevreleyen koşullar olarak biyolojide bir canlılığın gelişimi ve hayatını etkileyen tüm dış etkenlerin tamamı” şeklinde çevrilmektedir¹⁰. Buna rağmen pek çok kişi İngilizce yazı dilinde “environment” ve “environmental” terimlerini “ortam” veya “canlıların çevresi” olarak kullanmaktadır¹¹. Çalışmanın temel kaygısı sebebiyle, insanı merkezinde konumlandırarak üstünlük algısı yaratan ve insan ile insan olmayanlar ayrımının yarattığı ilişkinin pekiştirilmesine

⁹ **Greg Garrard**, Ekolojisi: Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar, (Çev. Ertuğrul Genç), Kolektif Kitap, İstanbul, 2016, s. 56.

¹⁰ **Orhan Sevgi**, “Ecology Teriminin Türkçe Karşılıkları Üzerine Bir Değerlendirme”, Avrasya Terim Dergisi, 3(1), 2015, s. 31.

¹¹ **Sevgi**, s. 32.

yardımcı olan İngilizce'deki "environment" veya "environmental" kavramı ve onun Türkçedeki karşılığı olan "çevre"¹² yerine, insanı merkezden alan ve diğer varlıklarla birlikte eşit parçası olduğu bütünü ifade eden mekan anlamındaki "doğa", "ekosfer" ve "yeryüzü" kavramlarının kullanımı tercih edilmiştir. Böylece varlığı insana bağlı olan koşullar yerine, insan varlığının bağlı olduğu mekan anlamı yakalanmak istenmiştir. Bununla birlikte belirtilmelidir ki, bu seçim tüm "environment" ya da "environmental" kullanımları için geçerli olmayıp, antroposantrik perspektifle kaleme alındığı anlaşılan veya bilinen metinlerde, belirtilen tercihin aksine "çevre" çevirisi yapılmıştır.

Çoğu zamanda bilinçsiz şekilde "doğal kaynak" olarak kullanılan ve çeşitli doğa varlıklarını içeren söz konusu kavram ise doğayı insanın faydalanmasına açık bir kaynak olarak gören antroposantrik yaklaşımın ürünü kavramsallaştırmalardan birini oluşturmaktadır. Sömürüye indirgenemeyecek "doğal kaynaklar", üretimi, büyümeyi ve tüketimi desteklemek için dilin, varlıkları "madde"ye sinsi bir şekilde indirgemesinin en somut halidir¹³. Bu sebeple 2010 senesinde Bolivya'da hazırlanan Doğa Ana Hakları Evrensel Beyannamesi'nin dördüncü maddesinde tanımlanan "varlık" kavramına uygun şekilde "doğa varlıkları" kullanımı, bulunduğu metnin içeriği ve perspektifiyle uyumlu olduğu ölçüde kullanılmıştır. Böylece kaynak olarak değerlendirilen doğa varlıkları, araçsal veya ekonomik değerleri uğruna hapsedildikleri anlam ve kimliklerden sıyrılarak kendilerini var edebileceklerdir.

"Kaynak" nitelemesine paralel şekilde doğa varlıklarının "canlı" ve "cansız" olarak ayrılması da sorunludur. Belirtilmelidir ki çalışmada bu ayrım kullanılmıştır, ancak bu ayrıma başvurulmasının sebebi, canlılar ve cansızlar arasında hiyerarşi yaratmak ya da varlıkları sayısal olarak iki ile sınırlamak

¹² Bkz. **Ferry**, s. 114: "(...) Etimolojik olarak, 'çevre' sözcüğü çevreleyen şeyi ve kullanıldığı bağlam içinde de, daha kesin olarak insan türünü çevreleyen şeyi göstermektedir. Bu insanmerkezci görüş, tek gönderimi insan olan ve bütün eylemi yeryüzüne bütünüyle hakim olmaya yönelik fetihçi uygarlığımızın zihniyetine uygundur (...)"

¹³ **Murray Bookchin**, *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, (Çev. Abdullah Yılmaz), Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2013, (Ekolojik Toplum), s. 121.

olmayıp, sadece “varlık” kelimesiyle yetinilmesi halinde, bu kullanımın sadece canlılar için kullanıldığı algısına imkan vermemek için, tüm doğa varlıklarını detaylandırma ve kapsayıcılığı ifade etme amacıyla kullanılmıştır. Çalışmadaki durum böyle olsa da bu sınıflandırmaya ilişkin çekincelerin, özellikle bu başlık altında ayrıca değerlendirilmesi uygun olacaktır. Canlı (organik) ve cansız (inorganik) ya da insan ve insan olmayan arasında yapılan ayrımlar, insan olmayanlara ve cansız olarak indirgenen varlıklara her türlü işkencenin ve sömürünün gerekçesini oluşturacak tehlikededir. Bu ayrımı sorgulama konusunda Spinoza felsefesi¹⁴ yol gösterici olup, Spinoza’nın tek tözlü bir evrene, yani evrenin bütüncül yapısına ve bu evrendeki varlıkların söz konusu bütünün parçaları (tek bir tözün kipleri) olduğuna dair parça-bütün ilişkisine dayanan görüşleri bu noktada önemlidir. Buna göre, genelleyen ve çerçeveleyen yaklaşımların aksine evreni meydana getiren parçaların sonsuz şekilde farklı tekilliklerde olması nedeniyle var olan yalnızca tekilliklerdir ve bu sebeple farklı tekillikleri imgelemek yetersiz olacaktır¹⁵. Çatı kavramlarla yaratılan soyut teklik yerine, tekilliklerin farkında olmak gerekir. Böylece yaratılmış ayrımların tamamen bulanık mefhumlar olduğu sonucuna varılabilecektir.

Açıklananlara ilaveten, ayrımlara göre her bir grup diğer gruplarla etkileşim halinde olma anlamında bağımsızken, grupların birbirlerinden faydalanması durumunda ise aralarında tek yönlü güçlü-zayıf ilişkisi söz konusudur. Ne var ki bahsi geçen genel kabule karşı, yeryüzündeki tüm bireyselliklerin yani tekilliklerin oluşumu, bütünü ifade eden yeryüzündeki karşılıklı birbirini hissedebilen ve bu sayede değişebilen etkileşimlerin bir sonucudur. Bu sebeple her tekilliğin var oluşu için başka tekilliklere ihtiyaç duyulmakta ve farklı tekilliklerin birbirine bağlı bu yapısı bir ağ meydana getirmektedir. Kaldı ki söz konusu soyut ayrımların, günümüzde mahkeme

¹⁴ Bu konunun başka bir tez konusunu teşkil edecek kapsamda olması nedeniyle, Spinoza felsefesi bu çalışmada bilinçli bir şekilde detaylandırılmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Benedictus Spinoza**, Töre Bilim (Etika), Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1997.

¹⁵ **Ayşe Uslu**, “İnsanlar, Hayvanlar ve Taşlar Üzerine: Spinoza Felsefesinde Bireyselleşme ve Doğa Farkı”, Cogito, S. 80, Yapı Kredi Yayınları, 2015, s. 102.

kararlarıyla¹⁶ nasıl değişebildiğine şahit olunmaktadır. Bu kararlar neticesinde temel yaklaşımda beklenen yönde ani bir değişim olmamıştır, ancak zannedildiği gibi yeryüzünün tek taraflı kullanıma açık araçsal niteliğinin sarsılması ve yaratılan yapay ayrımların sorgulanması bakımından önemli gelişmeler olarak tarihe geçmişlerdir.

II. Uluslararası Kamuoyunun Doğa ile Buluşması

Ulus-devletlerin karşılıklı artan dayanışması ve uluslararası organizasyonların insan hakları, devletlerin sorumluluğu gibi ortak prensipleri belirleme girişimleri, ulus ötesi bir düşünce biçiminin pekiştiğini göstermektedir. Ulusal normlar ile uluslararası normlar arasında bir uyum yaratarak küresel bir standart yaratma hedefi içinde olan uluslararası kamuoyu, başta insan hakları olmak üzere bazı alanları evrensel karakterleri nedeniyle ayrıca ele alıp düzenleme gereği duymuştur. Bu alanlardan birini de ortak bir gezegeni paylaşmamız nedeniyle “ekosfer”, yaygın kullanımıyla “çevre” oluşturmaktadır.

¹⁶ Bkz. The Japan Times, “Himalayan Glaciers Granted Status of ‘Living Entities’”, 02.04.2017, <http://www.japantimes.co.jp/news/2017/04/02/asia-pacific/himalayan-glaciers-granted-status-living-entities/>, Erişim Tarihi: 29.05.2017; Hindistan’ın en büyük nehri olan Ganj ve Yamuna Nehirleri için hayati öneme sahip Himalaya’daki Gangotri ve Yamunotri buzullarına hukuki statü tanınarak “Bu varlıkların hakları insan haklarıyla eşit sayılacak ve bu varlıklara verilecek herhangi bir zarar insana verilmiş zarar olarak değerlendirilecektir.” Söz konusu kararın verilmesine sebep olan durum ise her iki buzulun da son 25 yıldır ciddi şekilde erimesidir. Ayrıca “canlı varlık” statüsünün sadece buzullara tanınmasıyla yetinilmemiş, tüm Himalaya çevresindeki alanlar bu statüye dahil edilmiştir; Bkz. **Eleanor Ainge Roy**, “New Zealand River Granted Same Legal Rights as Human Being”, The Guardian, 16.03.2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/16/new-zealand-river-granted-same-legal-rights-as-human-being>, Erişim Tarihi: 29.05.2017; Diken, “Yeni Zelanda’da Bir Nehir ‘Canlı Varlık’ Olarak Tanındı, Hukuki Statü Verildi”, 16.03.2017, <http://www.diken.com.tr/yeni-zelandada-bir-nehir-canli-varlik-olarak-tanindi-hukuki-statu-verildi/>, Erişim Tarihi: 29.05.2017; Yeni Zelanda’da Maori yerli halkı tarafından kutsal kabul edilen ve aynı zamanda ülkenin üçüncü büyük nehri olan Whanganui Nehri için sahip olma ve yönetme perspektifine karşı, 160 yıldan uzun süredir nehre “canlı varlık” statüsünün kazandırılması için mücadele edilmiştir. En nihayetinde “canlı varlık” olarak tanınan Nehir’e verilen zararın kabileye verilmiş zararlar eşit sayılacağı belirtilmiştir. Ayrıca Yeni Zelanda bakanı Chris Finlayson’ın nehre hukuki şahsiyet kazandırmanın şirketlere veya anonim topluluklara hukuki şahsiyet kazandırmaktan daha garip olmadığına dair açıklaması ise dikkat çekicidir.

Uluslararası kamuoyu, insan dahil tüm organizmaları içeren “doğa” yerine, insandan bağımsız ve insanı kuşatan bir unsur olarak “çevre¹⁷” kavramıyla sınırlandırdığı bir “doğa” ile buluşmayı tercih etmiştir. Böyle bir anlayışla yaşamın kurgulanması; kirliliğin artması, sera etkisinin artmasıyla iklim değişimi, nükleer patlamalar, çeşitli türlerin yok olması ve yok olma tehlikesi altındaki türlerin artması gibi hayati sorunlara yol açmıştır. Bu sorunların evrensel boyutlarının fark edilmesi ise uluslararası otoritelerin “çevreyi koruma” amacıyla ortak hareket etmelerine sebep olmuştur. İnsanlar kendi sağlıklarındaki ve dolayısıyla yaşamlarındaki olumsuz etkileri sonlandırabilmek için, bir araya gelerek çevreyi koruma hedefiyle aslında kendi yaşamlarını korumayı hedeflemişlerdir. Buna göre, çevrenin korunması bir araç olarak uluslararası kamu yararı için insan faaliyetlerinin sınırlandırılmasını sağlayacaktır. Ayrı bir hukuk dalı olan uluslararası çevre hukuku da insan faaliyetlerinin sınırlandırılması amacıyla belli normlara ve ilkelere dayanarak ortaya çıkmıştır.

A- Hukuk İçinde Kalmak

Antik Roma’dan beri söz konusu olan çevre sorunlarının tarihi, yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta insanların sağlığı olmak üzere ekolojik dengeyi de tehdit etmeye başlamıştır; örneğin, 1952 yılında Londra’daki hava kirliliği sebebiyle dört binden fazla insanın yaşamını kaybettiği benzer olayların sayısındaki artış, insanları kendi yaşamlarının devamlılığı için çevre sorunlarına karşı duyarlı olmaya mecbur etmiştir¹⁸. Bu doğrultuda “çevre sorunları” kavramıyla işaret edilenin de insanların yaşam ortamlarının tahrip edilmesinden veya bozulmasından ibaret olduğunu ileri sürmek mümkün olabilecektir. İnsanlar için insanlar tarafından uluslararası çevre hukukunun ortaya çıkışı da çevre sorunlarına karşı “çevreyi koruma” amacı etrafında şekillenmiş bir anlayışın sonucudur. Protagoras’ın “insan her şeyin ölçüsüdür” felsefesine paralel şekilde,

¹⁷ Literatürde “çevre hukuku” olarak kavramsallaştırılmış hukuk dalına uygun olması için bu başlıkta “çevre” kelimesi kullanılmıştır.

¹⁸ **Ruşen Keleş – Birol Ertan**, Çevre Hukukuna Giriş, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 39-40.

çevrenin uluslararası zeminde korunması insanların yaşamlarını sürdürebilme amacına yönelmiş çeşitli önlemleri içermektedir.

İnsan yaşamı için önem atfedilen “çevre” perspektifine göre, hukuk kaçınılmaz olarak araç olma misyonunu üstlenecektir. Bu, hukukun toplumsal sorunların çözümüne yönelik hem bir politika hem de bir mücadele aracı olarak görülmesinin bir gereğidir. Akademisyen hukukçu Aydın Aybay araç olarak hukukun kullanılmasını çevre üzerinden şu şekilde değerlendirmiştir: “Hukuk düzeni, insan için, insan toplumu için önem taşıyan bütün sorunların çözümünde en önde gelen araçlardan biridir. Çevre sorununu çözmek için, insanla çevre arasındaki ilişkilerde birtakım ‘davranış kuralları’ koymak gerekecekse, bunlar, kuşkusuz, ‘hukuk kuralları’ biçiminde konacaktır. Devlet ya da öteki kamu güçleri, çevre sorununu çözmek için birtakım görevler üstlenecek ve yetkilerle donatılacaksa, bunların hukuksal kalıpları da yine hukuk normları biçiminde olacaktır¹⁹.” Hukuk içinde çevrenin düzenlenmesi; koruma, iyileştirme ve bakım için kaynak ayrılmasını ve toplumların durumunun (nüfusu, gelişmişlik düzeyleri, kaynakların yönetimi, enerji üretimi gibi) göz önünde bulundurulmasını gerekli kılar. Bu durum da konuyu politikleştirerek çevre politikalarını yaratmaktadır. Çevre politikaları ise gene çevre hukuku sayesinde, insanlar tarafından uygulanır hale getirilir. Söz konusu döngü göstermektedir ki, çevresel sorunların çözümünde çevre hukukunun düzenleyici ve zorlayıcı etkisinin dolaylı olduğu, doğrudan çözümünün ise kapsamlı çevre politikalarıyla gerçekleşebileceği ileri sürülmektedir²⁰.

B- Hukukta Doğanın Ele Alınış Şekilleri

Değişen değer ve ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenen ve insanlar tarafından global ölçekte benimsenen ekonomik ve sosyal politikalar, ekosferin

¹⁹ Aydın Aybay, “Çevre ve Hukuk”, Yayına Hazırlayan: Ruşen Keleş, İnsan Çevre Toplum, İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s. 212-213.

²⁰ Aybay, s. 215.

sömürülmesinin önünü açmıştır. Söz konusu politikalar sayesinde yaşadığımız gezegen, tüm varlıklarıyla birer tüketim unsuru olarak algılanmıştır. Ekosfer aleyhine gerçekleşen bu politikalar, aynı zamanda ülkelerin iç politika ve tasarruflarında da kendini göstermiştir. Bir ülkenin izlediği ulusal politikanın, kendisine komşu olan veya olmayan başka bir ülke üzerinde etkili olması, tabiatın insan marifetiyle yaratılmış sınırlara bağlı olmayan niteliği için beklenen bir sonuçtur. Doğanın bütüncül, canlı (flora ve fauna) ve cansız (su, hava, toprak) tüm organizmaların birbirine bağlı olan yapısı ülke sınırlarını hükümsüz kılmaktadır. Bu noktada ulusal politikaların, tabiatın korunması ve devamlılığı için tek başına yeterli olamayacağı gerçeği, önceki başlıklarda belirtildiği gibi ülkeler arası işbirliği ve çeşitli girişimleri zorunlu kılmıştır.

Doğanın sınır tanımaz niteliğine ek olarak, doğa hakkında verilen her bir kararın, ülkelerin ekonomisi üzerinde doğrudan etki doğurması da uluslararası birlikteliklere yol açan başka bir faktördür; bu sebeple ülkeler, küresel dünya pazarında herhangi bir kayba uğramamak için uluslararası düzeyde uyumlu ve ortak kararlar almaktan yana bir tavır göstermeyi tercih etmişlerdir²¹. Küresel ve bölgesel işbirliklerin ve girişimlerin zorunluluğunu ortaya çıkaran doğaya ilişkin sorunlar, uluslararası düzenlemeler ve örgütlenmeler yönüyle “Uluslararası Çevre Hukuku” (International Environmental Law) olarak kavramsallaşmıştır. Bu hukuk dalı, yetmişli yıllardan itibaren başlayıp “çevre sorunsalı²²” kavramı etrafında yoğunlaşarak dinamik bir evrimin sonucunda ortaya çıkmıştır²³.

Bağımsız bir hukuk dalı olarak “Çevre Hukuku” yirminci yüzyılın sonlarında endüstriyel ve ekonomik neoliberal gelişmelere küreselleşmenin de eklenmesiyle kendini daha görünür kılmışsa da tarihsellik içinde doğayı çeşitli

²¹ **Can Hamamcı**, “Çevrenin Uluslararası Boyutları”, Yayına Hazırlayan: Ruşen Keleş, İnsan Çevre Toplum, İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s. 283.

²² **Nükhet Yılmaz Turgut**, Çevre Politikası ve Hukuku, İmaj Yayınevi, Ankara, 2009, (Çevre Politikası), s. 2: Somut çevre sorunlarının nedenleriyle, birbirleriyle ve diğer toplumsal sorunların bağlantılarıyla bir bütün olduğunu gösteren ve kuramsal boyutu da olan genel bir kavramdır; **Keleş – Ertan**, s. 24: Hava, toprak ve suda meydana gelen ve insan ve diğer canlıların sağlığını olumsuz etkileyen kirlenme ve bozulmalar olarak tanımlanmaktadır.

²³ **Nükhet Turgut**, Çevre Hukuku, Savaş Yayınevi, Ankara, 1998, (Hukuk), s. 46.

unsurları bakımından düzenleyen kurallar zaten hep var olmuştur. Roma Hukuku'ndaki komşu kişinin havasının kirletilmemesine yönelik getirilen kurallar²⁴, Osmanlı döneminde Mecelle'deki su varlıklarına yönelik 1234'üncü maddedeki “Şirket-i İbahe” başlığı altında düzenlenen koruyucu hükümler²⁵ bu duruma birer örnek teşkil etmektedir. Yirminci yüzyılın sonlarından itibaren tabiata ilişkin uluslararası düzenlemeler ise, merkezine aldığı temel yaklaşıma göre farklı içeriklere sahip olmuştur. Bu yaklaşımlar doktrinde “çevre etiği yaklaşımları” olarak daha çok Hukuk Teorisi alanında değerlendirilmiştir. Çevre etiği yaklaşımları, doğanın yaşam döngüsündeki konumlandırılışını etkilemesi nedeniyle uluslararası çevre hukuku bakımından önemlidir. İlerleyen başlıklarda aktarıldığı gibi uluslararası kamuoyunun doğa ile buluşmalarında bu farklı yaklaşımlar kendini önemli ölçüde göstermektedir.

Yaklaşık son 35 yıllık bu gelişim süreci içinde, genelde insan “için” çevre vurgusu yapılmıştır. Buna göre, ekonomik ve politik hedeflere uygun olduğu ölçüde insan yaşamının devamlılığı için çevrenin korunmasından bahsedilmektedir. İnsan merkezli uluslararası çevre hukukunun bu içeriğine karşı, yaklaşık son on yıla yakın zamanda tartışılmaya ve bu yönde hukuki düzenlemelerde kendini bulmaya başlayan diğer anlayışa göre ise insan, merkezi konumundan çıkarılarak canlı ve cansız tüm organizmalarla birlikte eşit şekilde değerlendirilmektedir. Doğa merkezli olan bu perspektifte “çevre”nin korunmasından öte, “doğa”nın kendi özgül durumuyla ilgilenilmektedir. uluslararası çevre hukukunun benimsediği antroposantrik anlayışla yaratılan kuralların, yerleşik sistemin yararını gözetmesi, “çevresel sorunlar” şeklinde addedilen sorunlara dahi beklenen çözümleri getirememesi ve hukuki bağlayıcılık gücünün zayıf nitelikte olması diğer perspektifi gündeme getirmiştir.

²⁴ **B. Johnson Theutenberg**, “The International Law of the Environment”, Der. René Jean Dupuy, The Future of International Law of the Environment, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 1985, s. 233.

²⁵ **Aybay**, s. 219.

Açıklamalar doğrultusunda, uluslararası kamuoyundaki tartışmalar ve düzenlemeler, esas aldıkları yaklaşımlar yönünden ikili bir ayırım yapılmak suretiyle incelenecektir. İkili ayırımla amaçlanan; zaman içinde doğanın uluslararası kamuoyunda genişleyen yerini göstermek ve uluslararası çevre hukukunun nasıl bir yönde ilerlediğine veya ilerlemesi gerektiğine dair sorgulama yapılmasını sağlamaktır.

1. Antroposantrik Buluşmalar

Batı ülkelerinin çevre politikalarına dair hukuksal düzenlemeleri, 1960'lı yılların sonuna kadar uzanmaktadır, ancak bu konuda önemli gelişmeler, uluslararası anlamda özellikle 1970 sonrasında kaydedilmiştir²⁶. Antroposantrik (insan merkezli) perspektif sonucu ortaya çıkan uluslararası çevre hukukunun tarihsel gelişimini üç evre halinde inceleyenler olmuştur²⁷: Birinci evre, 19. yüzyıl ile yirminci yüzyıl arasında, belirli bazı hayvan türlerinin, ki bunlar genelde nesli tükenme tehlikesi altında olan hayvan türleridir, korunmasına ve ekonomik hedefler için doğal varlıklardan faydalanmaya dair uluslararası anlaşmalardır. İkinci evre, Uluslararası Komşuluk Hukuku'nun uluslararası çevre hukuku bağlamında gündeme geldiği evredir. Son evre olan üçüncü evrede ise uluslararası politika olarak çevrenin korunması önem kazanmış ve devletler arasında ortak bir çevre politikası yaratma amacıyla müşterek bir zeminde toplantılar düzenlenmiş, çeşitli anlaşmalara imzalar atılmıştır. Bu başlık altında, belli başlı bazı konferanslar ve bu konferanslara katılan devletlerin kaleme alıp imzaladıkları temel hukuki metinler üzerinden antroposantrik uluslararası çevre hukukunun

²⁶ **Nükhet Yılmaz Turgut**, Çevreyi Koruyucu Uluslararası Sözleşmelerin Yadsınamaz Önemi, Türkiye Barolar Birliği, Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri, Türkiye Barolar Birliği ("TBB") Yayınları, Ankara, 2014, (Sözleşmeler), s. 12; **İbrahim Ö. Kaboğlu**, Çevre Hakkı, İmge Kitabevi, Ankara, 1996, (Çevre Hakkı), s. 18. **Tolga Şirin**, Çevre – İnsan – Devlet, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2015, (Çevre), s. 15.

²⁷ **Ahmet M. Güneş**, "Uluslararası Çevre Hukuku Üzerine Bir İnceleme", İÜHFİM, C. 70, S. 1, 2012, s. 85 ve oradan dn. Schmidt/Kahl, Umweltrecht, s. 301 vd.; Sparwasser/Engel/Voßkuhle, Umweltrecht, § 1, N. 61 vd.; Beyerlin, Umweltvölkerrecht, N. 8 vd.; Epiney/Scheyli, Strukturprinzipien des Umweltvölkerrechts, s. 21 vd.; von Heinegg, Umweltvölkerrecht, N. 1 vd.

2012 senesine kadarki tarihsel gelişimi, kronolojik sıraya uygun olarak genel hatlarıyla derlenecektir.

Çevre konusundaki ilk uluslararası toplantı, 1972 yılındaki Birleşmiş Milletler (“BM”) İnsan Çevresi Konferansı (United Nations “UN” Conference on the Human Environment), bilinen adıyla Stockholm Konferansı’dır. Konferans’a 113 ülkeden temsilci, yaklaşık 400 hükümetlerarası kuruluştan 700 kadar gözlemci ve binin üstünde gazeteci katılmıştır²⁸. Konferans’ta iki metin hazırlanmıştır: Uluslararası çevre hukukunun temeli olarak ele alınan Stockholm Bildirgesi (“Bildirge” - The Stockholm Declaration on the Human Environment) ve İnsan Çevresi için Eylem Planı’dır (Action Plan). 26 ilkededen oluşan Bildirge’nin teması; insan ve çevre ilişkisi, devletlerin, bireylerin ve toplulukların çevreye karşı sorumlulukları, uluslararası örgütlerin bu konudaki rolleri, uluslararası işbirlikleri, ülkelerin ekonomik sorunları, çevre ve ekonomi ilişkisi, insanların yaşam koşullarının iyileştirilmesi konuları üzerinedir. Bildirge ile bugünkü ve gelecek kuşaklara çevreyi koruma sorumluluğu getirilmiştir. Çevrenin korunmasıyla tüm insanların sağlığı ve ekonomik gelişmenin tesisi amaçlanmıştır. Yeryüzündeki suyu, havayı ve bitkileri de içeren tüm unsurlar, insan için birer kaynak olduğundan bahisle korunmuşlardır. Başka bir ifadeyle, insanlar için çevre bakış açısına göre doğa varlıkları insanların kullanımına açık “kaynak” olmaları nedeniyle koruma altına alınmıştır. Bu düzenleme insan davranışlarını doğa karşısında sınırlaması bakımından önem arz etse de korumanın temel aldığı gerekçe, sınırlanan insan davranışlarının benimsediği perspektifle aynı niteliktedir.

Stockholm Bildirgesi’nin en önemli düzenlemelerinden biri, birinci ilkede yer verilen çevre hakkıdır. Bu ilkeye göre, insanların kaliteli ve onurlu bir yaşam sürmesine imkan tanıyan bir çevrede yaşama hakkı, temel bir hak olarak tanınmıştır. İnsan hakkı olarak zikredilen çevre hakkı, uluslararası ve bölgesel

²⁸ Turgut, Hukuk, s. 53.

düzye hazırlanan birçok insan hakları belgesinde de yer almıştır²⁹: Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın³⁰ 24'üncü maddesinde, bütün halkların gelişimlerine uygun, tatmin edici ve bütünleyici çevre hakkına sahip oldukları³¹ belirtilmiş, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'ne³² ek Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara ilişkin San Salvador Protokolü'nün³³ 11'inci maddesinin birinci fıkrasında herkesin sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahip olduğu, ikinci fıkrasında ise taraf devletlerin çevreyi koruma ve geliştirilme sorumluluğunu haiz olduğu belirtilmiştir³⁴; bunlara ek olarak, Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın dördüncü bölümü olan "Dayanışma" başlığındaki 37'nci maddede ise çevrenin üst düzeyde korunması ve çevre kalitesinin artırılması, Birlik politikalarının kapsamına dahil edilerek bunun da sürdürülebilir gelişme ilkesi ile uyumlu olarak sağlanması³⁵ vurgulanmıştır. Stockholm Bildirgesi ile tanınan çevre hakkının, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü ("UNESCO") tarafından üçüncü kuşak insan hakları içerisinde sayılması, bu hakkın uluslararası kamuoyundaki kabulü için de önemli bir katkı olmuştur³⁶.

Stockholm Bildirgesi, çeşitli ülkelerin anayasalarını ve iç hukuklarını da olumlu anlamda etkilemiştir. Bildirge'nin 21. ilkesi sayesinde devletlerin egemenlik ilkesi ile sorumluluk ilkesi yan yana getirilmiş ve bu iki ilke arasında

²⁹ **Erkan Duymaz**, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevrenin Korunmasına Katkısı", İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No. 47, Ekim 2012, s. 122.

³⁰ Afrika Birliği Örgütü tarafından Nairobi, Kenya'da 27.06.1981 tarihinde kabul edilen ve 21.10.1986 tarihinde yürürlüğe giren bölgesel belgedir.

³¹ Fransızca'dan çevirenler: **İbrahim Kaboğlu – Oğuz Dönmez**, "Afrika İnsan ve Halkları Hakları Şartı", Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, S. 3, 1985, s. 408.

³² San Jose Paktı olarak da bilinen Sözleşme, 22.11.1969 tarihinde San Jose, Costa Rica'da kabul edilmiş ve 18.07.1978 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

³³ 16.11.1999 tarihinde yürürlüğe giren ve 22 maddeden oluşan Protokol, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar konusunda uygulamada yaşanan eksikleri giderme amacıyla çıkarılmıştır.

³⁴ Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights (Protocol of San Salvador), (Yazar tarafından çevrilmiştir.), <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-52.html>, Erişim Tarihi: 30.01.2017.

³⁵ Avrupa Birliği ile İlişkiler Genel Müdürlüğü, Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı, Kasım 2001, s. 13,

<http://www.eskisehirab.gov.tr/userfiles/files/AVRUPA%20BİRLİĞİ%20TEMEL%20HAKLAR%20ŞARTI.pdf>, Erişim Tarihi: 30.01.2017.

³⁶ **Karel Vasak**, "A 30-Year Struggle: The Sustained Efforts to Give Force of Law to the Universal Declaration of Human Rights", The Unesco Courier, Paris, Kasım 1977, s.29.

bir denge sağlanmışır³⁷. Buna göre; devletler kendi yetki alanlarındaki faaliyetlerini ülke sınırları dışındaki diğer devletlere zarar vermeyecek ölçüde icra etmelidirler, aksi halde doğacak zarardan sorumlu tutulacaklardır³⁸. Bu hüküm, uluslararası hukukun klasik kuralları içinde yeni bir düzenleme olup, daha önceden devleti sorumlu tutabilmek için aranan kusur yerine, sorumluluk için devlet tasarruflarının bir zarara yol açmış olması yeterli görülmüştür. Başka bir ifadeyle kusursuz sorumluluk ilkesi geçerli hale getirilmiştir. Bu gelişmelere ek, Bildirge’de devletlerin çevre konularında işbirliği içinde ortak hareket etmeleri, uluslararası kuruluşların çevreye ilişkin çalışmalarının devletler tarafından güvence altına alınması ve nükleer silahların yasaklanması tavsiye edilmektedir. 21. ilke dışındaki hükümlerin hukuki açıdan bir bağlayıcılığı olmasa da Bildirge, devletlerin uluslararası arenadaki konumları ve politikaları açısından rol oynamıştır. Konferans’ın en somut katkısı ise spesifik olarak çevre üzerine çalışmalarda bulunmak amacıyla Birleşmiş Milletler Çevre Programı’nın (“UNEP”) kurulmuş olmasıdır. UNEP’in kuruluşundan sonra çeşitli uluslararası örgütler ve Avrupa Birliği kendi çalışma faaliyetlerine çevre konusunu dahil etmişlerdir. Hatta Avrupa Birliği bu kapsamda 1973-1977 dönemi için Birinci Çevre Eylem Programı’nı³⁹ çıkarmıştır.

Stockholm Bildirgesi’nden daha umut vaat eder görülen Dünya Doğa Şartı⁴⁰ (“Şart” - World Charter for Nature), 1982 senesinde kabul edilmiştir. Şart’ın Giriş bölümünde insanın doğanın bir parçası olduğuna ve her türlü yaşam biçiminin özgün olduğuna vurgu yapılmıştır. Tüm insanların çevresel kararlara katılım hakkı olduğu ve çevrenin tahribinden olumsuz etkilenen herkesin

³⁷ **Marc Pallemerts**, "Stockholm'den Rio'ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım Mı?", (Çev. Bülent Duru), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Cemal Mihçioğlu'na Armağan, C. 52, Ocak-Aralık 1997, s. 617.

³⁸ Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı (The Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment), (Yazar tarafından çevrilmiştir.), <http://legal.un.org/avl/ha/dunche/dunche.html>, Erişim Tarihi: 30.01.2017.

³⁹ The Programme of Action of the European Communities on the Environment, OJ C112/1, 20.12.1973, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1973:112:FULL&from=EN>, Erişim Tarihi: 30.01.2017.

⁴⁰ Dünya Doğa Şartı (The World Charter for Nature), A/RES/37/7, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 28.10.1982, <http://www.un.org/documents/ga/res/37/a37r007.htm>, Erişim Tarihi: 03.02.2017.

vatandaşlık şartı aranmaksızın idari ve hukuki yollara başvurabileceği belirtilmiştir. Ekolojik süreçlere müdahale edilmemesi, ekosistemin ve türlerin bütünlüğünün korunması, savaş ve diğer eylemlere karşı doğanın muhafaza edilmesi gibi somut ilkeler Şart kapsamında sayılmıştır⁴¹. Şart ile insanlar sadece insanlara karşı sorumlu tutulmamış, aynı zamanda doğaya karşı da saygı gösterme yükümlülüğü çerçevesinde sorumlu tutulmuştur, ki bu da çevre yaklaşımının evrilmesi bakımından önemli bir eşiktir. Hukuksal açıdan çevreye eğilimin, Stockholm Bildirgesi ile başlayıp Doğa Şartı ile doğa merkezli anlayışa doğru gelişme gösterdiğini ileri sürmek mümkün olabilecektir.

Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından hazırlanan 1987 senesindeki Ortak Geleceğimiz Raporu⁴² (The Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future), bilinen adıyla Brundtland Raporu, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler ayrımı yaparak çevre sorunlarının çözümü için ülkelerin sorumluluklarını ve çevresel sorunlar nedeniyle ülkeler arasındaki uyumsuzluklara karşı işbirliği zorunluluğunu ortaya koyan önemli bir rapordur. Bu Rapor'a göre çevre ve kalkınmanın birliği; ekonomik büyüme, çevreyi koruma ve sosyal adalet arasında değiş tokuş şeklinde değil, gezegenin kendi kapasitesi esas alınarak gerçekleştirilecektir⁴³. Rapor, "sürdürülebilir kalkınma" kavramına resmi bir söylem kazandırmıştır. Bu söyleme göre, günümüzün ihtiyaç ve beklentileri için, gelecek kuşakların ihtiyaç ve beklentileri göz önünde bulundurulmalıdır. Böylece gelecek kuşakların yaşam hakkı güvence altına alınabilecektir. Rapor'un temel kaygısı ise çevre ve kalkınma arasında söz konusu olan uyumsuzluğun çevre aleyhine sonuçlar doğurmasını engellemek ve sürdürülebilir kalkınma modeli sayesinde çevre ile ekonomik gelişme arasında bir uyum yaratmaktır. Ayrıca önleme, işbirliği, önceden haber verme, ihtiyatlılık gibi ilkeler de Rapor'da düzenlenmiştir.

⁴¹ Keleş – Ertan, s. 99.

⁴² Ortak Geleceğimiz Raporu (The Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future), (Yazar tarafından çevrilmiştir.), <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2017.

⁴³ Klaus Bosselmann, The Principle of Sustainability: Transforming Law and Governance, Ashgate Publishing, New York, 2008, (Sustainability), s. 29-34.

Stockholm Konferans'ından yirmi yıl sonra 1992 yılında Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'na (The United Nations Conference on Environment and Development), bilinen isimleriyle Rio Konferansı'na, Yeryüzü Zirvesi'ne (Earth Summit), Rio Zirvesi'ne veya Eko Zirve'ye, 116 ülkeden devlet başkanları düzeyinden resmi temsilciler, sivil toplum örgütlerinden yaklaşık 2,400 temsilci, *Global Forum*'dan 17 bin kişi katılmıştır. Bu Konferans neticesinde Rio Bildirisi⁴⁴ (The Rio Declaration on Environment and Development), Gündem 21⁴⁵ (Agenda 21), İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi⁴⁶ (The United Nations Framework Convention on Climate Change), Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi⁴⁷ (The Convention on Biological Diversity) ve Orman İlkeleri⁴⁸ (The Forest Principles) kabul edilmiştir.

Rio Bildirisi için avukat Marc Pallemerts, “(...) Stockholm Bildirgesi ve Dünya Doğa Şartı'ndan beri bir ilerleme sağlandı mı?⁴⁹” diye haklı bir soru sormuştur. Rio Bildirisi'nin Önsözü'nde, Stockholm Bildirgesi'nin üzerine Rio Bildirisi'nin inşa edileceği belirtilmişse de bazı hükümleri Stockholm Bildirgesi'nin de gerisinde kalmıştır. Bu iddiaya örnek olarak, devletlerin egemenlik alanlarındaki doğal kaynakları kullanma hakkına ilişkin bir sınırlama olan çevre politikalarına, kalkınma politikaları da eklenmiştir. Böylece çevreye yapılan vurgu eskisine nazaran etkisini kaybetmiştir. Buna ek olarak Rio Bildirisi'nde devletlere egemenlik alanları dışında çevresel zararlar vermemeye özen gösterme sorumluluğu getirilmiştir; Stockholm Bildirgesi'nde ise özen göstermekten öte, devletlere doğrudan zarar vermeme sorumluluğu yükletilmiştir.

⁴⁴ The Rio Declaration on Environment and Development, <http://www.unep.org/documents.multilingual/default.asp?documentid=78&articleid=1163>, Erişim Tarihi: 03.02.2017.

⁴⁵ Agenda 21, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2017.

⁴⁶ The United Nations Framework Convention on Climate Change, <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2017.

⁴⁷ The UN Convention on Biological Diversity, 1992, <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2017.

⁴⁸ The Forest Principles, A/CONF.151/26 (C. III), 14.08.1992, <http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-3annex3.htm>, Erişim Tarihi: 03.02.2017.

⁴⁹ Pallemerts, s. 616.

Stockholm Bildirgesi'nde ekosistemin ayrılmaz bir parçası olarak insandan ve insan eylemlerinin doğa ile sınırlanacağından bahsedilmiş, keza Dünya Doğa Şartı'nda ise insanın doğanın bir parçası olduğu ve uygarlığın kökünün doğada olduğu dile getirilmişken, Rio Bildirisi'nin birinci ilkesinde sürdürülebilir kalkınmanın odak noktası olarak insandan bahsedilmiştir. Bildiri içeriğinin genelinde de doğanın herhangi bir unsuruna ait içkin değerlere atıf yapılmamıştır. Bu Bildiri'de de katılım ilkesine, kirleten öder ilkesine ve ihtiyatlılık ilkesine yer verilmiştir. Uluslararası işbirliğini sağlamak için Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu kurulmuştur. Gündem 21'de ise 1990 ve 2000 yılları boyunca devletlerin, sivil toplum örgütlerinin, uluslararası kuruluşların çevreyi ve ekonomiyi ilgilendiren tüm alanlarda izlemeleri gereken etkinliklere dair, dört kısım ve kırk bölümden oluşan ayrıntılı bir Eylem Planı belirlenmiştir.

Rio Bildirisi, Stockholm Bildirgesi'ne kıyasla insanı sürekli ve dengeli gelişmenin merkezinde konumlandırarak ve doğaya karşı sorumluluklara yer vermeyerek antroposantrik yaklaşıma daha yakın bir anlayış izlemiştir⁵⁰. Aralık 1997 tarihinde, Japonya'nın Kyoto kentinde gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Üçüncü Taraflar Konferansı Rio Konferansı'ndan beş yıl sonra gerçekleştirilmiş olmasına rağmen gerek görüşmeler gerek alınan kararlar bakımından Rio Konferansı'yla benzer şekilde antroposantrik yaklaşım çerçevesinde gerçekleşmiştir. Perspektif benzerliğine rağmen, Kyoto Protokolü⁵¹ en azından bu tarihe değin yapılan uluslararası çevre sözleşmelerinden farklı bir sonuç ortaya koyabilmiştir. Söz konusu farklılık ise ilk kez iklim değişikliği konusu gündeme getirilerek sera gazlarının salımına ilişkin ilk kez somut ve bağlayıcı bir hedef üzerinde mutabakata varılmış olmasıdır⁵². Kyoto Protokolü'nde, sera gazlarının denetim altına alınması, orman alanlarının korunması, yeni ve sürdürülebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi ve metan gazına sınırlama getirilmesi

⁵⁰ **Keleş – Ertan**, s. 103.

⁵¹ Kyoto Protokolü (Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change), (Yazar tarafından çevrilmiştir.), <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2017.

⁵² **Hermann E. Ott**, "The Kyoto Protocol: Unfinished Business", Environment: Science and Policy for Sustainable Development, C. 40:6, 1998, s. 16.

düzenlenmiştir⁵³. Protokol'ün en etkili düzenlemelerinden biri olan üçüncü maddede, sanayileşmiş ülkelerden, 2012 yılının sonuna kadar sera gazı salımlarını 1990 yılı seviyesinin en az yüzde beş altına çekmeleri istenmiştir. Her ne kadar bu oranın belirlenmesi, görüşmeler esnasında çeşitli anlaşmazlıklara⁵⁴ ve içlerinde Amerika Birleşik Devletleri ("ABD") ve Çin gibi birçok etkili ülkenin imzalarının yer almamasına neden olmuş olsa da 192 taraf ülkenin imzasını içermesi ve indirim oranının somut bir şekilde belirlenerek yasal bağlayıcılığının olması, olumlu bir gelişmedir. Öyle ki, 2010 senesinde Bolivya'da kabul edilen doğa merkezli etikle kaleme alınan Halkların Anlaşması'nda da ısrarlı bir şekilde Kyoto Protokolü'ndeki düzenlemelere uyulması yönünde talepte bulunulmuştur⁵⁵.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ayrımı üzerinden çevre sorunlarının çözümünü ele alan Kyoto Protokolü, bu özelliğinin bir sonucu olarak "ortak ama farklılaştırılmış sorumluluk" ilkesi ile ayrıca "gelişmekte olan" ülkeler lehine hükümler de içermektedir⁵⁶. Tüm bu olumlu özelliklerine rağmen belirtmek gerekir ki, Kyoto'da yaşanan gelişmeler, sonuçları sonraki konferans ve kararlardan anlaşılacağı üzere ekonomik ve politik öncelikler sebebiyle etkili olamamıştır. Özellikle sanayileşmiş ülkelerin faydalanabileceği esneklik mekanizmalarıyla mutabakata varılan indirimin aksine, sanayileşmiş ülkelere salımı arttırma imkanları tanınmıştır.

⁵³ **Bülent Duru**, "Viyana'dan Kyoto'ya İklim Değişikliği Serüveni", Mülkiye Dergisi, C. 25, S. 230, 2001, s. 313.

⁵⁴ **Duru**, s. 313-314.

⁵⁵ Bkz. "Gelişmiş ülkelerin sera gazı salımlarını azaltmalarına yönelik tek yasal bağlayıcı belge olan Kyoto Protokolününün fesh edilmesi için çalışan ülkeleri kınıyoruz. (...) Her şeyden önce, gelişmiş ülkeler arasındaki birbirini tamamlayan çabalar çerçevesinde her bir gelişmiş ülke için bireysel sorumlulukların belirlenebilmesi için gelişmiş ülkeler grubunun bir hedef belirlemesine ihtiyacımız vardır. Salımı azaltmak için bir yol olarak Kyoto Protokolünü bu şekilde devam ettirmeliler. ", (Çev. Serhat Demirkol), İklim Değişikliği ve Doğa Ana Hakları Dünya Halkları Konferansı, Halkların Anlaşması, 22 Nisan 2010, Cochabamba, Bolivya, s. 4. Sözleşme'nin orijinal hali için bkz. People's Agreement, World People's Conference on Climate Change and the Rights of Mother Earth, April 22nd, Cochabamba, Bolivia, <https://pwccc.wordpress.com/2010/04/24/peoples-agreement/>, Erişim Tarihi: 03.02.2017.

⁵⁶ **Bharat H. Desai**, "Institutionalizing the Kyoto Climate Accord", Environmental Policy and Law, C. 29:4, 1999, s. 159.

Bürokrasinin gezegenin geleceği üzerinde neredeyse tek söz sahibi olması, uluslararası çevre hukukunun eleştirilebilecek bir başka yönünü teşkil etmektedir. Böyle bir eleştirinin gerekçesini ise devletlerin kendilerini gevşek bir bağlılık içinde, yeryüzünün geleceğinden ziyade kendi ulusal çıkarlarını ön planda tutan tutumları oluşturmaktadır. Yeryüzüyle ilgili her türlü görüşme ve anlaşmanın katılım ilkesine uygun bir şekilde gerçekleştirilmesi, konunun doğası gereğidir. Bu sebeple tüm bireylerin yeryüzüyle ilgili konulara katılımında bulunması, genel menfaat sebebiyle zorunluluk arz etmektedir⁵⁷. Stockholm Bildirgesi, insanın yaşadığı çevreyi koruma ve iyileştirme konusunda bireyleri ve toplulukları sorumlu tutmuş ve bu sorumluluğun yerine getirilebilmesi için çeşitli ilkeler belirlemiştir. Bu bakımından Bildirge, bireysel katılımın ilk adımı sayılmakta, ve katılıma ilişkin ayrıca düzenlemeler içermesi bakımından Doğa Şartı ve Rio Konferansı metinleri de önemli bir yer işgal etmektedir⁵⁸.

Katılım konusundaki en önemli gelişme ise Danimarka'nın Aarhus kentinde, Haziran 1998 tarihinde Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu tarafından imzaya açılıp Ekim 2001 tarihinde yürürlüğe giren Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Çevresel Karar Verme Sürecine Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi⁵⁹ (The Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters), bilinen adıyla Aarhus Sözleşmesi'dir. Bu Sözleşme, şimdiki ve gelecek kuşakların sağlıklı bir çevrede yaşam haklarının korunması amacıyla, diğer bir ifadeyle çevre hakkının gerçekleştirilebilmesi için, çevresel konularda bilgi ve belge edinme, karar verme süreçlerine halkın dahil olması ve yargı yoluna başvurabilmesi konularını ele alan ilk uluslararası sözleşmedir⁶⁰. Eski Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan, bu sözleşmeyi çevresel

⁵⁷ **Aynur Aydın Coşkun – Yusuf Güneş**, Çevre Hukuku, Kazancı Hukuk Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 103.

⁵⁸ **Turgut**, Çevre Politikası, s. 149.

⁵⁹ The Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2017.

⁶⁰ **Ahmet M. Güneş**, “Aarhus Sözleşmesi ve Çevresel Bilgiye Erişim Hakkı”, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 17-18, S. 26-27-28-29, 2012-2013, s. 28.

demokrasi alanında Birleşmiş Milletler çatısı altında vücut bulan girişimlerden en iddialısı olarak değerlendirmiştir⁶¹. Sözleşme, esasında çevre hakkının tam manasıyla gerçekleştirilebilmesi ve hükümetlerin doğrudan sorumlu tutulabilmesi amacıyla gerçekleştirilebilmesi ve hükümetlerin doğrudan sorumlu tutulabilmesi amacıyla yöneliktir. Sözleşme'nin çevresel bilgiye erişim, çevre konusunda karar verme süreçlerine halkın katılımı ve çevresel konularda yargıya erişim olmak üzere üç temel yapı taşı vardır. Genel hatlarıyla bu üç yapı taşı açıklamak gerekirse; vatandaşlık, milliyet ve ikametgah ayrımı yapılmaksızın herhangi bir kişi, kamu ve özel olmak üzere resmi makamların tümünden çevresel bilgi alma talebinde bulunabilir. Gerekçe belirtme zorunluluğu olmadan, çevresel bilgiye erişim hakkını halka tanıyan, yetkilileri bu konuda yardımcı olmakla ve devletleri iç hukuklarında bu yönde düzenleme yapmakla yükümlü kılan Sözleşme'de ayrıca "çevresel bilgi" kavramının tanımı da ikinci maddenin üçüncü fıkrasında yapılmıştır. İkinci yapı taşı olan karar verme süreçlerine halkın katılımında ise karar mercileri sorumlu görülmüş ve karar mercilerinin katılıma imkan sağlayan şeffaf tartışma ortamını yaratmaları beklenmiştir⁶². Halkın katılımı sağlanmış, örneğin çevreyi ilgilendiren bir projenin başlatılması halinde bu projeye ilişkin her türlü bilginin ilan, ücretsiz sunum gibi yöntemlerle halka bildirilmesi ve halkın yaklaşımına göre hareket edilmesi beklenmiştir⁶³. Son yapı taşı olan yargıya başvuru ise bahsi geçen hakların ihlal edilmesi halinde, menfaat şartı aranmaksızın herhangi bir kişinin, sivil toplum örgütlerinin, devlet memurlarının veya şirketlerin ihlale dayanarak dava açabileceğine ilişkindir. Sözleşme, çoğulculuğa ve katılıma katkılarında dolayı hem çevre hukuku bağlamında ele alınan çevre hakkı ve dolayısıyla çevrenin korunması açısından hem de doğa merkezli anlayışın hakim olduğu yeryüzü adaleti anlayışı bakımından hayati bir önem taşımaktadır.

⁶¹ Alan Boyle, "Human Rights and the Environment: Where Next?", The European Journal of International Law, C. 23: 3, 2012, s. 621-622.

⁶² Ed. Mara Silina, Aarhus Sözleşmesi: Çevresel Demokrasi İçin Rehberiniz, (Çev. Esra Başak), Avrupa ECO Forum, 2011, s. 10.

⁶³ Şirin, Çevre, s. 23-24.

Çevre koruma politikalarının ve hukukunun, 1990'lerden sonra çevresel bütünlük hedefine ve bunu gerçekleştirebilmek için de sürdürülebilir kalkınma konusuna ağırlık verdiği görülmektedir⁶⁴. Çevresel bütünlük anlayışının bir ürünü olarak, insan dışındaki varlıkların da korunması gündeme gelmiştir. Bu uyanışa, 1992 Rio Bildirisi'nin yedinci ilkesindeki düzenlemede yer alan devletlerin, yeryüzü ekosisteminin sağlığını ve bütünlüğünü korumak ve iyileştirmek için ortaklık ruhuyla işbirliği içinde olacaklarına ilişkin ifadeler örnek gösterilebilir⁶⁵. Ne var ki, Rio Bildirisi'nin çevre hakkına neredeyse hiç yer vermemiş olmasından ve insanı sürdürülebilir kalkınmanın merkezinde konumlandırarak farklı ekosistemler ile bu ekosistemlerdeki vahşi türlere özgü değerleri tanımamasından hareketle katı bir antroposantrizm sergilemesi⁶⁶ eleştiri konusu olabilecektir. Bu sebeple tutarlı bir çevre politikası ve hukuku yaratamayan Rio Bildirisi yerine, çevresel bütünlüğün esaslı olarak ilk kez 2000 senesinde Yeryüzü Şartı Komisyonu tarafından UNESCO'nun genel merkezinde onaylanan Yeryüzü Şartı'nda (Earth Charter) ele alındığı kabul edilmektedir. Bu Şart beşinci ilkesiyle tüm bireyleri, organizasyonları, işletmeleri, hükümetleri ve ulusötesi kuruluşları ekolojik sistemlerin bütünlüğünü, özellikle biyolojik çeşitliliği ve yaşamı sürdüren doğal süreçleri korumaya ve onarmaya davet etmektedir⁶⁷. Yeryüzü Şartı benimsediği ekolojik yaklaşım ile 1982 Dünya Doğa Şartı'nın tüm yaşamları insana sağladığı yararları bağımsız bir değer olarak gören içeriğiyle örtüşmektedir. Bu bakımdan Yeryüzü Şartı ekolojik bütünlüğe yaptığı vurgu ve tutarlı referanslarıyla, uluslararası çevre hukukunun ideal amacına daha uygun düşmektedir.

Güney Afrika'nın Johannesburg kentinde 2002 senesinde düzenlenen Birleşmiş Milletler Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı, yaygın kullanımıyla Johannesburg Konferansı veya Rio+10, 1972 Stockholm

⁶⁴ **Bosselmann**, Widener Law Review, s. 181; **Turgut**, Çevre Politikası, s. 39.

⁶⁵ **Bosselmann**, Widener Law Review, s. 181.

⁶⁶ **Pallemaerts**, s. 625.

⁶⁷ The Earth Charter, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), http://www.unesco.org/education/tlsf/mods/theme_a/img/02_earthcharter.pdf, Erişim Tarihi: 02.02.2017.

Konferansı'ndan başlayan bir sürecin ürünüdür, bu sebeple Yeryüzü Şartı gibi tek başına bir anlam ifade etmemektedir⁶⁸. Konferans ile önceki dönemlerde devletlerin yerine getiremedikleri somut taahhütlerin ve yükümlülüklerin saptanması amaçlanmıştır⁶⁹. Bu sebeple neticesinde Uygulama Planı⁷⁰ (The Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development) ve Johannesburg Bildirgesi⁷¹ (Johannesburg Declaration on Sustainable Development) olarak iki temel belge ortaya çıkmıştır. Johannesburg Konferansı'nı Rio Konferansı'ndan ayıran en önemli fark ise sürdürülebilir kalkınma için çevresel tüm sorunları ve Kuzey-Güney ülkeleri arasındaki eşit olmayan ilişkileri sosyal ve ekonomik boyutlarıyla kapsamlı bir şekilde ele almış olmasıdır. Johannesburg Konferansı'nda, 1992 Rio Konferansı'ndan itibaren kabul edilen sürdürülebilir kalkınma politikalarının, çevre sorunlarını önlemede yetersiz kaldığına ve hatta bu sorunlarla birlikte yoksulluğa ivme kazandırdığına ilişkin önemli tespitlerde bulunulmuştur, ancak yapılan saptamalara somut çözümler üretilmemiştir. Tüm bunlara rağmen Johannesburg sonuçlarının gelecekteki ekolojik bir yıkımın yakınlığına işaret etmesi ve küresel çevre sorunlarının çözümü için sürdürülebilir kalkınma prensibinin zayıflığını ortaya koyması⁷², küresel yeryüzü adaleti fikrinin inşa edilmesi bakımından değerlidir.

Uluslararası kamuoyunun gecikmiş de olsa ilgi alanı içine doğayı bir şekilde dahil etmesi başlangıç olarak önemlidir, ancak bu başlangıcın yaklaşık kırk yıl önce yapıldığı, her geçen zamanda insanların doğayı tüketerek yok eden etkisinin biraz daha hissedilir ve bilimsel olarak ispatlanır hale gelmesi, uluslararası kamuoyunun sorunun kökeninden uzak, bilinçli sayılabilecek

⁶⁸ **Özcan Sezer**, “Küresel Konferanslar ve Çevre Sorunları: Çevre Kalkınma ve Etik Açısından Eleştirel Bir Değerlendirme”, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (“ICANAS 38”), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 10-15 Eylül 2007, s. 771.

⁶⁹ **Turgut**, Çevre Politikası, s. 39.

⁷⁰ The Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development, http://www.un.org/esa/sustdev/documents/WSSD_POI_PD/English/WSSD_PlanImpl.pdf, Erişim Tarihi: 03.02.2017.

⁷¹ Johannesburg Declaration on Sustainable Development, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), A/CONF.199/20, 04.11.2002, <http://www.un-documents.net/jburgdec.htm>, Erişim Tarihi: 03.02.2017.

⁷² **Peter Dauvergne**, “Globalization and the Environment”, Ed. John Ravenhill, Global Political Economy, Oxford University Press, Oxford, 2005, s. 380.

kayıtsızlığını kanıtlamaktadır. İnsan merkezli yaklaşımla çevre sorunlarına ilişkin üretilen çözümler, ekonomik kaygılarla, yani yerleşik ekonomik ve politik sistemlerin geleneksel yapısını sarsmayacak nitelikte şekillenmiştir⁷³. Sürdürülebilir kalkınma modeli ile çevrenin korunması fikri, devletler ile küresel şirketlerin rekabet içeren sistemi için uygun bir fikir olsa da, bu fikir, insanlar arasındaki eşitsizliği kurumsallaştırmakta, devletler arasında adil olmayan güvensiz bir ortam yaratmakta ve hepsinden öte yeryüzünü tüm boyutlarıyla kapsayan yapıcı ve küresel bir çözüm sunamamaktadır. Öyle ki, diğer başlıkta açıklanan Kopenhag Zirvesi'nden sonra 2010 senesinde Meksika'nın Cancun kentinde düzenlenen Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği 16. Taraflar Konferansı'ndaki ("COP16") katılım ve Konferans'ta Kyoto Protokolü'nün etkisizliğine yönelik yapılan açıklamalar, üye devletler nezdinde de iklim değişikliği konusunda uluslararası alanda bir çözüm yaratılacağına dair bir inancın kalmadığını göstermiştir⁷⁴.

Son gelişme olarak Haziran 2012 tarihinde Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı ("Rio+20") düzenlenmiştir. Rio+20'de iki temel konuya değinilmiştir: Birincisi, sürdürülebilir kalkınma ve yoksulluğun önüne geçebilmek için yeşil ekonomi (green economy) ve ikinci temel konu ise sürdürülebilir kalkınma için kurumsal çerçevenin yaratılmasıdır⁷⁵. Sürdürülebilir kalkınmanın ön planda ele alındığı Konferans'a yüzden fazla devlet başkanı, binlerce parlamenter, Birleşmiş Milletler çalışanı, sivil toplum örgütü temsilcileri ve akademisyenler katılmıştır. Konferans'ın bitiminde küresel sürdürülebilir kalkınma başta olmak üzere, küresel çevre yönetimini güçlendirme, okyanusların korunması ve gıda güvenliğinin artırılması gibi diğer hedefler ile "yeşil ekonomi"nin teşvik edilmesi için insanı

⁷³ **Turgut**, Hukuk, s. 39.

⁷⁴ **İlke Tanlay**, Cancun İklim Değişikliği Zirvesi – Değerlendirme Notu, TOBB AB Daire Başkanlığı, 17.12.2010, s. 1.

⁷⁵ **Cristina Espinosa**, "The Advocacy of the Previously Inconceivable: A Discourse Analysis of the Universal Declaration of the Rights of Mother Earth at Rio+20", Journal of Environment and Development, C. 23(4), 2014, s. 393.

sürdürülebilir kalkınmanın merkezinde konumlandırılan İstedığımız Gelecek⁷⁶ (The Future We Want) isimli bir plan imzalanmıştır. İnsan merkezli yaklaşımla sürdürülebilir kalkınmayı esas alan Konferans ve Plan, kamuoyu tarafından tepki toplamıştır. Öyle ki Greenpeace Uluslararası Direktörü Kumi Naidoo, Konferans'ı epik bir başarısızlık olarak nitelendirerek ülke liderlerinin utanç verici bir şekilde gezegenin ve insanların geleceğinden önce kendi kişisel çıkarlarını önemsemeleri sebebiyle İstedığımız Gelecek Planı'na karşı "geleceği" alamadıklarını ileri sürmüştür⁷⁷.

2. Doğa Ana (Pachamama) ile Buluşma: İklim Değişikliği ve Doğa Ana'nın Hakları Dünya Halkları Konferansı

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 22 Nisan 2009 tarihinde, Bolivya Devleti'nin önerisi üzerine 22 Nisan'ı "Uluslararası Doğa Ana Günü" olarak kabul etmiş ve Bolivya Devlet Başkanı Evo Morales Ayma, Genel Kurul'daki konuşmasında yirminci yüzyılın insan hakları yüzyılı olması gibi, 21. yüzyılın da Doğa Ana yüzyılı olması umuduyla devletlere tüm canlıların yaşam hakkını içeren Doğa Ana'yı tanıma çağrısında bulunmuştur⁷⁸. Böyle bir çağrının Bolivya Devlet Başkanı tarafından yapılmış olması bir tesadüf olmayıp, İklim Değişikliği ve Doğa Ana'nın Hakları Dünya Halkları Konferansı'nın Bolivya'da toplanmasıyla nedenleri aynıdır. Şöyle ki:

1. Bolivya'nın da yer aldığı And Ülkeleri olarak anılan ülkelerdeki yerlilerin, Türkçe karşılığı "Doğa Ana" olan "Pachamama"yı hem

⁷⁶ The United Nations Conference on Sustainable Development, The Future We Want, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), Rio de Janeiro, 2012, http://www.un.org/disabilities/documents/rio20_outcome_document_complete.pdf, Erişim Tarihi: 30.05.2017.

⁷⁷ **Jonathan Watts – Liz Ford**, "Rio+20 Earth Summit: Campaigners Decry Final Document", The Guardian, 2012, <https://www.theguardian.com/environment/2012/jun/23/rio-20-earth-summit-document>, Erişim Tarihi: 30.05.2017.

⁷⁸ **Cormac Cullinan**, "A History of Wild Law", Ed. Peter Burdon, Exploring Wild Law: The Philosophy of Earth Jurisprudence, Wakefield Press, Australia, 2011, (History of Wild Law), s. 21; **Cormac Cullinan**, Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adaleti Manifestosu, (Çev. Meral Güneşdoğmuş), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, (Vahşi Hukuk), s. 262.

- günlük yaşamlarının hem de inanç dünyalarının merkezinde konumlandırımları,
2. Latin Amerika'daki tüm yerli halkların değerlerinden doğa varlıklarına kadar her şeyin, 15. yüzyıldan başlayıp günümüze değin sömürgecilik faaliyetlerinin konusunu teşkil etmesi,
 3. 21. yüzyılın başlarında yoğunlaşan neoliberal politikalarla, özellikle yabancı sermayedarlara tanınan çeşitli imtiyazlar ve özelleştirmeler sonucu, Bolivya Halkı'nın temel haklarından mahrum kalması nedeniyle ortaya çıkan toplumsal muhalefetin etkisi,
 4. Dünya genelinde yaşanan ekolojik krizin Latin Amerika'nın genelinde olduğu gibi, Bolivya'da da derinden hissedilmesi⁷⁹,
 5. Morales Hükümeti'nin tasarrufuyla 7 Şubat 2009 tarihinde gücünü Doğa Ana'dan (Pachamama'dan) alan Bolivya Anayasası'nın yürürlüğe girmesi.

Bu gelişmelerden sonra, 17 Ekim 2009 tarihinde, Latin Amerika İçin Bolivarıcı İttifak⁸⁰ (The Bolivarian Alliance for the Peoples of Our America – “ALBA”) içinde yer alan dokuz ülke, Doğa Ana Hakları Evrensel Beyanname'si'nin kabul edilmesi için çağrıda bulunmuştur⁸¹. Avrupa Birliği'nin Güney Amerika modeli sayılabilecek Güney Amerika Birliği de (Union of South American Nations - “UNASUR”) bu çağrıya destek olmuştur⁸². Söz konusu çağrı dokuz maddeden oluşup ilk maddesi şu şekildedir: “21. yüzyılda eğer gezegenin ve doğanın haklarını tanıyıp savunmazsak, insan haklarının tam manasıyla gözetilmesi de sağlanamaz. Doğa Ana'nın haklarını teminat altına almak, insan

⁷⁹ **Fevzi Özlüer**, “İklim Değişikliği, Yerlilik ve Doğanacılık”, Kolektif Ekososyalist Dergi, S. 10/5, 2010, s. 20.

⁸⁰ Adındaki “Bolivarian” kelimesini Simon Bolivar'ın ideolojisinden alan, Latin Amerika ülkeleri ve Karayip arasında ekonomik, sosyal ve politik entegrasyonu sağlama fikri ile kurulan ve 11 üye ülkeden oluşan bir hükümetler arası organizasyondur.

⁸¹ **Cullinan**, Vahşi Hukuk, s. 262.

⁸² **Terisa E. Turner**, “From Cochabamba, A New Internationale and Manifesto for Mother Earth”, Capitalism Nature Socialism, C. 21: 3, September 2010, s. 58.

haklarını da teminat altına almak demektir. Yeryüzü, insanlar olmadan var olabilir, ancak yeryüzü olmadan insanlar olamaz.⁸³”

Yaşanan bu gelişmelerin akabinde 192 ülkeden 15 bin delegenin katıldığı, Aralık 2009’da Danimarka’nın başkenti Kopenhag’da düzenlenen Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi 15. Taraflar Konferansı (“COP15”), bilinen adıyla Kopenhag Zirvesi, iklim değişikliği ve sera gazının salım oranlarını azaltma amacıyla toplanmıştır. Hem gerçekleştiği iki haftalık süreç boyunca hem de sonucu bakımından çok tartışılan Konferans, devletlerin ve devletleri yönlendiren şirketlerin iklim krizi karşısındaki duyarsızlığını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Kopenhag Zirvesi neticesinde oy birliği sağlanmadan Kopenhag Mutabakatı⁸⁴ (“Mutabakat”) kabul edilmiş, Mutabakat’ın hazırlanma süreci de eleştirilmiştir. Bolivya’nın baş müzakerecisi Angelica Navarro, Mutabakat’ın hazırlık sürecinde gizli ve katılımı sınırlı toplantılar düzenlendiğini ve yoksul ülke delegasyonlarıyla özel görüşmeler yapılarak bağışlar yapıldığını ileri sürmüştür⁸⁵. Mutabakat ile alınan kararlardan özellikle küresel sıcaklığın 2 °C’lik artışına imkan sağlayan düzenlemeye ALBA ve bazı Afrika ülkeleri karşı çıkmıştır.

Konferans’ın gerçekleştiği süreç boyunca Kopenhag’da iklim adaleti için yapılan protestolar, polis müdahalesiyle karşılaşmıştır. Bu protestoların bastırılmasına karşı tarım aktivistlerinin, sivil toplum örgütlerinin ve yerli toplulukların katıldığı *Klimaforum09* adıyla alternatif bir iklim forumu düzenlenmiştir. Forum neticesinde iklim krizinin çözümü için küresel adalet ve eşitlik ilkelerini esas alan ve acil önlemleri de belirten “iklimi değil, sistemi

⁸³ VII ALBA –TCP Summit: Special Declaration for a Universal Declaration of Mother Earth Rights, <https://harmonyofnature.wordpress.com/2009/10/17/vii-alba-tcp-summit-special-declaration-for-a-universal-declaration-of-mother-earth-rights/>, Erişim Tarihi: 31.01.2017.

⁸⁴ Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi 15. Taraflar Konferansı, Kopenhag, 2009, http://iklim.cob.gov.tr/iklim/Files/bilginotu/15.COPbilgi_notu.pdf, Erişim Tarihi: 30.05.2017.

⁸⁵ **Stefo Benlisoy**, “Fiyasko ve Umut: Kopenhag Zirvesi’nden Geriye Kalan Ne?”, *Birikim Dergisi*, S. 249, Ocak 2010, <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/3505/fiyasko-ve-umut-kopenhag-zirvesi-nden-geriye-kalan-ne#.WJD-IWVYnow>, Erişim Tarihi: 31.01.2017.

değiştir” (system change – not climate change) başlıklı bir deklarasyon⁸⁶ kaleme alınmıştır. Kopenhag Zirvesi’nde yaşananlar ve alınan kararlar göstermiştir ki, ekolojik kriz yeryüzü yaşamı için kritik boyutlara ulaşmış olmasına rağmen özellikle zengin ülkeler için ulusal çıkarlar ve kısa vadeli sonuç doğuran ekonomik politikalar halen önceliğini korumaktadır.

Kopenhag’da yaşananların, gezegeni büyük çıkmazlara sürükleyeceği gerekçesine dayanarak Bolivya’nın Cochabamba kentinde, 19-22 Nisan 2010 tarihlerinde İklim Değişikliği ve Doğa Ana’nın Hakları Dünya Halkları Konferansı (The World People's Conference on Climate Change and the Rights of Mother Earth) düzenlenmiştir. Kuzey Avrupa’daki hava trafiğini önemli ölçüde aksatan 14 Nisan 2010 tarihinde İzlanda’da meydana gelen volkanik patlamaya rağmen, Konferans’a 140’ı aşkın ülkeden 35 bini aşkın sivil toplum örgütü temsilcisi, hükümet yetkilisi, sanatçı ve bilim insanı katılım göstermiştir⁸⁷.

Konferans bünyesinde 17 adet çalışma grubu oluşturulmuştur. Bu çalışma grupları aşağıda sıralanan konu başlıklarına göre gruplara ayrılmış ve çalışmalar neticesinde alınan kararlar yayınlanmıştır. Çalışma gruplarının konu başlıkları şu şekildedir:

- Yapısal Sebepler
- Doğayla uyum
- Doğa Ana’nın Hakları
- Referandum
- İklim Adaleti Mahkemesi
- İklim Göçmenleri
- Yerli Halklar
- İklim Borçları
- Ortak Vizyon

⁸⁶ A People’s Declaration from Klimaforum09, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), Aralık 2009, http://klimaforum.org/declaration_english.pdf, Erişim Tarihi: 30.05.2017.

⁸⁷ **Turner**, s. 56.

- Kyoto Protokolü
- Uyum
- Finanse Etme
- Teknoloji Transferi
- Ormanlar
- Karbon Ticaretinin Tehlikeleri
- Eylem Stratejileri
- Tarım ve Gıda Özerkliği

Çalışma grupları tarafından hazırlanan nihai kararlar⁸⁸, Konferans'ın bir çıktısı olarak Halkların Anlaşması'nda (Peoples Agreement) toparlanmış ve bu Anlaşma 22 Nisan 2010 tarihinde kabul edilmiştir. Çalışma gruplarına ek olarak devam eden madencilik faaliyetlerini Doğa Ana perspektifine göre eleştirmek amacıyla *Mesa*⁸⁹ 18 adı altında ayrı bir çalışma grubu da oluşturulmuştur⁹⁰.

Diğer uluslararası konferanslardan ve düzenlemelerden önemli bir farklılık olarak Bolivya Hükümeti, bu Konferans aracılığıyla iki söylemi uluslararası kamuoyunda tartışılır hale getirmiştir. Bu söylemlerden ilki, yerliliğe yapılan vurgu olup diğeri de “Doğa Ana” (Pachamama) üzerinden üretilen politikadır. Bu sebeple *sui generis* niteliğe sahip söz konusu uluslararası gelişmeler, bu başlık altında özellikle Doğa Ana ve Doğa Ana'ya tanınan haklar, Anlaşma üzerinden daha ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

a) Doğa Ana (Pachamama) Vurgusu

İnka mitlerinde bir tanrıça olarak betimlenen Doğa Ana veya *Pachamama* hakkında İnka uygarlığında yazının yasaklanmış olması nedeniyle yeterli bilgiye ulaşılamamaktadır. Buna rağmen İnkaların diğer mitlerinden de yeryüzüne verilen

⁸⁸ Çalışma gruplarının nihai kararlarına şu bağlantıdan ulaşılabilir: <https://pwccc.wordpress.com/category/working-groups/>, Erişim Tarihi: 21.12.2016.

⁸⁹ İspanyolca “mesa” kelimesi, “masa” anlamına gelmektedir.

⁹⁰ **Merthan Özcan**, “İklim Değişikliği ve Doğa'nın Hakları Dünya Halklar Konferansı”, Kolektif Ekososyalist Dergi, S. 10/5, 2010, s. 2.

önem anlaşılmaktadır. Buna örnek, toprakta yetişen ürünlerin tanrıçası olarak *Mama Zara* İnkaların toprağa saygı göstermelerine sebep olmuşken⁹¹; *Bachue* adıyla bilinen ve ilk anne olduğuna inanılan mite göre de bu tanrıçanın yaşlandığı zaman kocasıyla göle dönüp su yılanına dönüştüğüne dair inanç, göllerin kutsal sayılmasına yol açmıştır⁹². İnkaların çeşitli mitlerine konu olan yeryüzü varlıkları, inançların bir sonucu olarak toplumda saygı gösterilmesi gereken varlıklar statüsünde konumlandırılmıştır.

Benzer şekilde İnka mitlerinden biri olan *Pachamama* tekrar ele alındığında ise tarihsel süreç içinde Doğa Ana'nın kazandığı anlamlar ile Konferans sayesinde tekrar gün yüzüne çıkan "Doğa Ana" söylemi arasında önemli bir farklılığın söz konusu olduğu belirtilmelidir: "Doğa Ana" söyleminin, Latin Amerikalı yerli halkların kültür ve inançlarından kaynaklandığı yadsınamaz bir gerçek olmakla birlikte, Konferans ile gündeme gelen Doğa Ana, yeni bir sistem tahayyülü ve iklim değişikliğiyle mücadele için bir yaşam kaynağıdır. Bu sebeple Doğa Ana, mit olmanın ötesinde bir hukuk süjesidir. Böylece ilk kez uluslararası zeminde Doğa Ana'ya bir hukuk süjesi olarak haklar tanınmıştır.

b) Doğa Ana Hakları Evrensel Beyannamesi Taslağı

"Doğa Ana'nın Hakları" başlığı altında çalışmalar yürüten üçüncü çalışma grubu, Doğa Ana Hakları Evrensel Beyannamesi Taslağı⁹³'ni (Proposal for Universal Declaration of Rights of Mother Earth) hazırlamıştır. Hazırlanan Beyanname internette yayımlanarak hakkında yorumlar toplanmış ve Konferans'tan önce yerel halk örgütlerinin düzenlediği bir toplantıda değerlendirilmiştir⁹⁴. Taslak Beyanname'de Doğa Ana, yaşamın kaynağı olarak

⁹¹ **Ali Narçın**, A'dan Z'ye İnka, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 240.

⁹² **Narçın**, s. 81.

⁹³ Proposal Universal Declaration of the Rights of Mother Earth, Bolivya, 2010, <https://pwccc.wordpress.com/2010/04/24/proposal-universal-declaration-of-the-rights-of-mother-earth/>, Erişim Tarihi: 30.05.2017.

⁹⁴ **Cullinan**, Vahşi Hukuk, s. 264.

ele alınmış, bu bağlamda Doğa Ana varlığını göz ardı eden her düzenlemenin sonuçsuz kalacağı ileri sürülmüştür. Keza, kapitalizmin doğayı metaya ve insanları da sadece birer tüketim ve üretim unsuruna dönüştürdüğü toplumsal yaşamda, önem atfedilen insan hakları için de öncelikli olarak Doğa Ana'nın haklarını tanımak ve savunmak gerekecektir. Taslak Beyanname'de canlı bir varlık olarak değerlendirilen Doğa Ana, bütüncül bir yaklaşımla yeryüzündeki tüm varlıkları besleyen ve birbirine bağımlı varlıkları içeren bir varlık topluluğu olarak tanımlanmıştır.

Beyanname, dört maddeden oluşmaktadır. “Doğa Ana” başlığı altında yedi fıkradan oluşan ilk maddede, Doğa Ana'yı oluşturan tüm varlıkların birbirinden bağımsız şekilde herhangi bir hiyerarşiye tâbi olmadan Beyanname'de sayılan tüm haklara sahip olduğu ve sayılan bu hakların devredilmez niteliği haiz olduğu belirtilmiştir. Beyanname'nin esaslı unsurlarından olan ve sıkça kullanılan “varlık” kavramı ise son madde olan dördüncü maddede tanımlanmıştır. Dördüncü maddeye göre “varlık” kavramından anlaşılması gereken; ekosistemler, doğal topluluklar, türler ve Doğa Ana'nın parçası olan diğer tüm varlıklardır.

“Varlık” kavramının içeriğinin neye tekabül ettiğini bilmek, ikinci madde açısından önem arz etmektedir. Zira ikinci maddede “Doğa Ana'ya Özgü Haklar” (Inherent Rights of Mother Earth) başlığı altında, ilk kez uluslararası nitelikteki bir hukuki metinde insan dışındaki varlıklara haklar tanınmış ve bu sayede insan dışı varlıklara kendini gerçekleştirebilme imkanı sağlanmıştır. Doğa Ana'ya ve diğer varlıklara tanınan bu hakların neler olduğu ikinci maddenin birinci fıkrasında şu şekilde sıralanmıştır⁹⁵:

- a. Yaşama ve var olma hakkı;
- b. Saygı duyulma hakkı;
- c. Yaşamsal döngülerini ve süreçlerini insan tarafından bozulmadan devam ettirme ve biyolojik kapasitesini yeniden oluşturma hakkı;

⁹⁵ Ed. Mahmut Boynudelik, Ekolojik Anayasa, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 117-118.

- d. Kendi kimliğini ve bütünlüğünü ayrı, özlük ve birbiriyle ilişkili varlıklar olarak sürdürme hakkı;
- e. Yaşam kaynağı olarak su hakkı;
- f. Temiz hava hakkı;
- g. Bütünsel sağlık hakkı;
- h. Kirlenmeden, zehirli ve radyoaktif atıklardan muaf olma hakkı;
- i. Bütünlüğünü yahut yaşamsal ve sağlıklı işleyişini tehdit edecek şekilde genetik yapısındaki bozulma ve değişikliklerden muaf olma hakkı;
- j. Bu Beyanname’de kabul edilmiş hakların insan faaliyetleri nedeniyle ihlal edilmesi durumunda, bunların gecikmeden ve tam olarak iyileştirilmesi hakkı.

Madde hükmünde tahdidi sayılan haklar, Doğa Ana’ya tanınmış haklar olmakla birlikte, aynı zamanda insan dahil tüm varlıkların Doğa Ana’nın birer unsuru olması gereği tüm varlıklar için de geçerli olan haklardır. Bu doğrultuda, Taslak Beyanname’nin aynı zamanda insan haklarına ilişkin bir hukuksal düzenleme olduğunu ileri sürmek mümkündür. Keza, dördüncü maddenin ikinci fıkrasında, “Bu deklarasyondaki hiçbir şey, spesifik bir varlığın ya da tüm varlıkların var olagelen diğer temel haklarının tanınmasını sınırlamaz⁹⁶” ifadesine de yer verilmiştir.

Dikkate değer bir diğer husus ise Beyanname sayesinde Doğa Ana ile birlikte organik ve inorganik tüm varlıkların kendilerini gerçekleştirebilmeleri ve varlıklarını sürdürebilmeleri için insan faaliyetlerine sınırlamalar getirilmiştir. Böylece yeryüzündeki tüm varlıklar insanlar tarafından, insanlara karşı koruma altına alınmıştır. “İnsanların Doğa Ana’ya Karşı Yükümlülükleri” (Obligations of Human Beings to Mother Earth) başlığını taşıyan üçüncü maddede sayılan yükümlülükler, sınırlayıcı bir şekilde sadece insanlara yönelik getirilmiş ve yükümlülüklerden dolayı sadece insanlar sorumlu tutulmuşlardır. Söz konusu maddeyle tüm insanlığın, tüm devletlerin, tüm halkların ve özel şirketlerin Taslak

⁹⁶ Çev. Merthan Özcan, “Toprak Ana Hakları Evrensel Bildirge Önerisi”, Kolektif Ekososyalist Dergi, S. 10/5, 2010, s. 4.

Beyanname’de belirtilen yükümlülöklere uygun şekilde Doğa Ana ile uyum içinde yaşaması ve ona saygı duyması istenmiştir.

Üçüncü maddenin ikinci fıkrasının (e) bendinde, uluslararası hukuki metinlerin geleneğine uygun şekilde, ulusal hukuk birincil önemde konumlandırılmıştır. Buna göre, Doğa Ana’nın haklarını savunma ve koruma öncelikli olarak ölkelerin ulusal hukuk düzenlerine bırakılmıştır. Bunun anlamı ise Taslak Beyanname’nin kabul edilmesi halinde, Doğa Ana’nın haklarını Beyanname ile tanıyan ölkeler kendi iç hukuklarına göre koruma mekanizması yaratmakta özgür olacaklardır. Beyanname, devletleri iç hukuklarında koruyucu mekanizmaları yaratma konusunda özgür bırakmış olsa da insanlardan kaynaklanan ihlal durumlarında hesap verilebilirliği garanti altına alma ve kurumları yetkili kılma hususunda devletlere çeşitli yükümlölükler getirmiş, ve hatta ihlale sebep olan faaliyetlere karşı önlemler alma ve barışı tesis etme konusunda doğrudan devletleri sorumlu tutmuştur.

c) Cochabamba Halkların Anlařması⁹⁷

Konferans neticesinde kabul edilen Cochabamba Halkların Anlaşması’ndaki (“Halkların Anlaşması”) düzenlemeler, klasik uluslararası çevre hukuku sözleşmelerinden farklı bir içeriğe sahip olması nedeniyle bir yeniliktir. Halkların Anlaşması’nın bu bağlamda ayrıca incelenmesi, benimsenen yaklaşım farklılığını ortaya çıkarmak bakımından önem arz edecektir.

Doğa Ana ile uyum içinde “iyi yaşam” (buen vivir) kapasitesini tekrar kazanma hedefinde olan ve bunun için de yerli halkların kadim prensiplerini, bilgiyi ve ruhsallığı destekleyen Anlaşma’da, insanın ve doğanın sömüröldüğü

⁹⁷ Anlaşma’nın içeriğine dair açıklamalarda, Halkların Anlaşması’nın tüm metninden ve 17 çalışma grubunun kararlarından faydalanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. <https://pwccc.wordpress.com/category/working-groups/>, Erişim Tarihi: 31.01.2017; Çev. Serhat Demirkol, İklim Değişikliği ve Doğa Ana Hakları Dünya Halkları Konferansı Halkların Anlaşması, Kolektif Ekososyalist Dergi, S. 10/5, 2010, s. 5-9.

ataerkil sisteme karşı, Doğa Ana'nın merkezde konumlandırıldığı, hem insanlar arasındaki hem de insan ile doğa arasındaki uyumun yeniden kurulduğu birleştirici bir yapı ve sistem tahayyül edilmiştir. Anlaşma çerçevesinde sunulan yeni sistem, şu prensipler üzerine inşa edilmektedir⁹⁸:

- Bütün ile her şey arasında uyum ve denge;
- birbirini tamamlayıcılık, dayanışma ve eşitlik;
- kolektif refah ve herkesin temel ihtiyaçlarının karşılanması;
- doğayla uyumlu insanlar;
- insanların sahip olduklarıyla değil, oldukları gibi kabul edilmesi;
- her türlü sömürgecilik, emperyalizm ve müdahaleciliğin tasfiye edilmesi;
- insanlar arasında ve Doğa Ana ile barış;
- sınırsız ve yıkıcı olmayan bir kalkınma modeli.

Sistemin mevcut dinamiklerine karşı sorgulama yapmayan ve iklim değişikliğiyle birlikte söz konusu olan hayati sorunları salt sıcaklık artışıyla açıklayan uluslararası tartışmalar karşısında; Konferans'ta özellikle sistemin dinamiklerinin sorgulanması ve mevcut sisteme karşı alternatif bir sistemin gerekliliklerine ilişkin temel prensiplerin ortaya konulması, doğanın hukuk içindeki yerine dair yapılan tartışmaların seyrini farklı bir yöne çekmiştir. Anlaşma'ya göre, yerli halkları topraksızlaştıran, gıda bağımsızlığını engelleyen, sosyal krizi derinleştiren, madencilik projeleri ve başka mega projeleri destekleyen ve suyun dahi özelleştirildiği bir militarist sisteme karşı yaratılacak yeni sistemdeki ilk hedef, insanlar arasındaki eşitliği sağlamaya yöneliktir. Çünkü ancak bu eşitlik sağlandıktan sonra doğayla uyumlu bir yaşam söz konusu olabilecektir.

Belirtilen temel prensiplere uygun sistemin gerçekleştirilebilmesi için Anlaşma'da, acil eylem ve önlem ihtiyaçlarından da bahsedilmiştir. Doğa Ana Hakları Evrensel Beyanname'si'nin kabul edilmesi bu noktada alınması gereken

⁹⁸ İklim Değişikliği ve Doğa Ana Hakları Dünya Halkları Konferansı, Halkların Anlaşması - 22 Nisan 2010 – Koçabamba / Bolivya, (Çev. Serhat Demirkol), s. 2.

önlemler arasında sayılırken; iklim değişikliğinin esas aktörü olarak kabul edilen sanayileşmiş ülkelerin tarihsel sorumluluklarının bilinciyle iklim borçlarını kabul etmeleri ve bu borçları ödemeleri ise acil eylem olarak belirtilmiştir. Kirleticiler konumundaki sanayileşmiş ülkeler, ormanların iyileştirilmesi ve bakımı için gerekli olan finansal ve teknolojik desteği sağlama konusunda da doğrudan sorumlu tutulmuştur. Sanayileşmiş ülkelere beklenen tüm taleplerin Anlaşma'da tek tek sayıldığı görülmektedir.

Doğayla uyumlu yaşamın ilk şartı olarak kabul edilen insanlar arasındaki eşitlik ve dolayısıyla ülkeler arasındaki eşitlik, Halkların Anlaşması'nda ayrıca vurgulanmıştır. Bu sebeple sanayileşmiş ülkelere "iklim değişikliğine uyum" kavramı altında sağlanan imtiyazların sonlandırılması talep edilmiş ve sanayileşmiş ülkelerin dünyadaki açlığı ve yokluğu pekiştiren hayat ve tüketim tarzlarını değiştirerek tüm halklarla eşit ve doğayla uyumlu bir yaşamın mümkün olduğunu tüm insanlığa göstermesi istenmiştir. Sanayileşmiş ülkelere tanınan imtiyazlar göz önünde bulundurularak Uyum Bütçesi'nin oluşturulması önerilmiştir. Uyum Bütçesi ile tüm devletler için etkili, şeffaf ve adil biçimde işleyen finansal bir mekanizmanın yaratılması hedeflenmiştir. Bu Bütçe, herhangi bir ekolojik kriz sonucu doğacak zararların giderilmesi için bir kaynak olarak kullanılacak ve iklim değişikliğinden etkilenen "gelişmekte olan" ülkelere aktarılacaktır.

Sanayileşmiş ülkelere yönelik çeşitli taleplerde bulunan Anlaşma, aynı zamanda diğer ülkelere de hitap etmektedir. İklim mültecilerine ilişkin konu bunun bir örneğidir. İklim mültecileri konusunda öncelikli sorumluluk, sanayileşmiş ülkelere yükletilmiştir, ancak bu sorumluluğun sahibi olarak sadece sanayileşmiş ülkelerle yetinilmemiştir. İklim mültecisi tanımı yapan, iklim mültecilerinin haklarını tanıyan ve mültecilerin göç etmek zorunda kaldıkları bölgelere kabullerini de içeren uluslararası bir sözleşmenin devletler tarafından imzalanması gerektiği ve bu hususta tüm devletlerin kararlılıkla hareket etmesinin beklendiği Anlaşma'da belirtilmiştir. İklim mültecileri ve onların haklarının

tanınmasının yanında, devletleri, şirketleri ve diğer kurumları cezalandırarak mültecilerin haklarını gözetme amaçlı yargılamaları gerçekleştirecek Uluslararası Vicdan Mahkemesi'nin kurulması da önerilmiştir.

Bir diğer yargı makamı olarak, iklim değişikliğine yol açan devletlerin, endüstrilerin ve insanların faaliyetlerini önlemek, bu faaliyetlerde bulunanları yargılamak ve cezalandırmak amacıyla İklim ve Çevre Adaleti Mahkemesi'nin kurulması talep edilmiştir. Bu hususa ek olarak, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü'nde belirtilen taahhütlere uymayan sanayileşmiş ülkelere karşı, diğer devletlere bu Mahkeme'de dava açabilme hakkı da tanınmıştır. Mahkeme tarafından verilen kararların bağlayıcı nitelikte olması öngörülmüştür.

Halkların Anlaşması'nda belirtilen tüm taleplerin gerçekleştirilmesinde katılıma büyük önem verilmiştir. Bu anlayışın temelinde ise gezegene ilişkin verilecek her kararın gezegendeki tüm varlıkları ilgilendireceği görüşü vardır. Bu sebeple kararların küresel bir referandum ya da halk müzakeresi ile hayata geçirilmesi ileri sürülmüştür. Anlaşma'nın son paragraflarında ise uluslararası eylemlerin koordinasyonunu sağlamak ve bu Anlaşma'nın dünya genelinde uygulanması için çalışmalarda bulunmak üzere, Halkların Küresel Doğa Ana Hareketi'nin oluşturulması yönünde bir çağrıda bulunulmuştur⁹⁹. Buna ek olarak 2011 yılında bu Konferans'ın ikincisinin gerçekleştirilmesi için anlaşılmıştır, ancak öngörülen ikinci Konferans toplanamamıştır.

C- Antroposantrik Uluslararası Buluşmalar ile İklim Değişikliği ve Doğa Ana'nın Hakları Dünya Halkları Konferansı Değerlendirmesi

Halkların Anlaşması, hem temel aldığı kaygılar ve bu kaygılara yaklaşımıyla hem de öngördüğü somut düzenleme ve mekanizmalarıyla 2010

⁹⁹ İklim Değişikliği ve Doğa Ana Hakları Dünya Halkları Konferansı, Halkların Anlaşması - 22 Nisan 2010 – Koçabamba / Bolivya, (Çev. Serhat Demirkol).

senesine kadarki uluslararası çevre hukuku kaynaklarından önemli ölçüde ayrılmakla beraber; Anlaşma, temel mantığına paralel düştüğü ölçüde uluslararası çevre hukuku kaynaklarını da tanımaktadır. Başka bir deyişle, Anlaşma kendini uluslararası çevre hukukunun dışında alternatif bir metin olarak görmeyip, uluslararası anlaşmalar zincirinin eleştirel bakışa sahip bir halkası olarak görmüştür. Bu nedenle, iklim değişikliğine karşı sera gazı salımının azaltılması yönünde hükümler içeren Kyoto Protokolü'nün feshedilmesi için çalışmalar yürüten sanayileşmiş ülkeler, Anlaşma'da açıkça kınanırken Birleşmiş Milletler Yerli Halkların Hakları Bildirisi tümüyle bu Anlaşma kapsamında kabul edilmiştir. Diğer taraftan, Kopenhag Anlaşması'nın ülkeler arasında anlaşmazlıklara ve eşitsizliklere yol açtığı ve Doğa Ana'nın bütünlüğünü bozduğu ileri sürülmüş, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ndeki orman tanımı ise açık bir şekilde kabul edilemez bulunmuştur. Anlaşılacağı üzere, Halkların Anlaşması gündeme getirdiği yeni söylemlerin ve mevcut uluslararası düzenlemelere karşı getirdiği eleştirilerin yanında kendi perspektifine uygun düştüğü ölçüde diğer anlaşmaları da kapsamaktadır.

Ekosantrik yaklaşım esas alınarak gerçekleştirilen İklim Değişikliği ve Doğa Ana'nın Hakları Dünya Halkları Konferansı ("Halklar Konferansı") ve Halklar Konferansı'nın öncesini ve sonrasını kapsayan tüm faaliyetler ve metinler, klasik uluslararası hukuk perspektifinden farklı bir şekilde, yaşanan krizin bir modernite sorunu olduğunu ve yeryüzü ile dengenin insan tahakkümüyle bozulduğunu kesin ifadelerle ortaya koymuştur. Sorunun kökeni kavranarak yaratılan çözüme göre ise yeryüzünün bütünselliğinin sonucu olarak, insan dışındaki tüm varlıklara da Doğa Ana'nın birer unsuru olması sebebiyle haklar tanınmıştır. Yerel ve uluslararası iklim adaleti örgütlenmelerini, insan hakları gruplarını ve bu alanlarda faaliyet gösteren toplumsal hareketleri destekleyen bir çerçeve sunularak, özellikle Doğa Ana Hakları Beyannamesi'yle, insanların kendi

aralarında ve insan ile doğa arasında yaratılan yapay ayrışmaların ortadan kaldırılması hedeflenmiştir¹⁰⁰.

Ne var ki, Halklar Konferansı ile gündeme gelip üzerine çeşitli çalışmaların ve tartışmaların yapıldığı konular, kayda değer bir kitlenin dikkatini çekerek onları harekete geçirme konusunda başarılı olsa da, bürokrasi ve ekonomik rekabetin egemen olduğu uluslararası kamuoyu için aynı tespiti yapabilmek güçtür. Bu çıkarımın en somut örneğini 26 Nisan 2010 tarihinden önce Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin ve Halkların Anlaşması'nın temel bileşenlerini içeren, uzun dönem faaliyette bulunacak özel bir çalışma grubu (the Ad Hoc Working Group on Long-term Cooperative Action) kurulması yönünde Bolivya Çokuluslu Devleti'nin Birleşmiş Milletlere resmi bir öneride bulunması akabinde yaşananlarda görmek mümkündür. Yaklaşık iki hafta içinde Birleşmiş Milletler bünyesinde kurulan söz konusu çalışma grubu, çalışmalarının neticesinde Halklar Konferansı'na ilişkin çıktılarının tamamını göz ardı eden taslak bir müzakere metni hazırlamıştır¹⁰¹. Halklar Konferansı'nın etkilerinin devam ettiği süreçte dahi yaşanabilen bu durum, uluslararası kamuoyunu oluşturan devletlerin ve uluslararası şirketlerin yeryüzüne olan yaklaşımlarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

III. Küresel Yeryüzü Anayasacılığı ve Bolivya – Ekvador Örnekleri

Hukuka hakim yapılar, yeryüzündeki yegane öznelere insanlar olduğu varsayımı ve insan dışındaki varlıkları dışlayan edimler üzerine kuruludur. Bu kavrayışların yarattığı sonuçların sınır tanımazlığı, ulus devletlerin karşılıklı artan işbirliği ve insan hakları, kendi kaderini tayin hakkı ve jus cogens gibi ilkelerin belli ölçülerde anayasallaştırılması, bazı konuların ulusal mesele olmaktan çıkarılmasına ve ortaklaşarak ele alınmasına sebep olmuştur. Bu anlamda

¹⁰⁰ Cullinan, *Vahşi Hukuk*, s. 267.

¹⁰¹ Turner, s. 58-59.

“Küresel Anayasacılık” kavramı önem kazanarak açıklanmaya muhtaç bir kavram haline gelmiştir. Çalışmanın bu başlığı altında, ilk olarak, Küresel Anayasacılık’ın bir boyutu olan “Küresel Yeryüzü Anayasacılığı” (Global Environmental Constitutionalism) kavramının amacı ve kapsamı, uluslararası çevre hukukunun anayasal zayıflığı üzerinden değerlendirme yapılmak suretiyle incelenecek ve Yeryüzü Anayasacılığı’nın hedeflediği hukuk düzeninin örnekleri olarak gösterilen Bolivya ve Ekvador Anayasaları bu doğrultuda değerlendirilecektir.

A- Küresel Yeryüzü Anayasacılığı (Global Environmental Constitutionalism)¹⁰² Kavramı

Devletlerin esas aktör olduğu klasik uluslararası hukuk anlayışından farklılaşarak yeni bir düşünce ve yönetim biçimi sunan Küresel Anayasacılık, hem ulusal hem de uluslararası karaktere sahip normatif ilkeler ve kurumsal düzenlemelerle ilgilenmektedir. Bunu yaparken de devletleri yegane hukuk yaratıcıları olmaktan çıkarmaktadır. Yerel hukuk ile uluslararası hukuk arasındaki ilişkiyi arttırarak, anayasal söylemlerin ulusal olmaktan, mukayese edilebilir olmaya ve uluslararasılıktan küreselliğe etkin biçimde evrilmesini amaçlamaktadır¹⁰³. Kavram, “Uluslararası Anayasacılık” (International Constitutionalism), “Ulusötesi Anayasacılık” (Transnational Constitutionalism), “Dünya Anayasacılığı” (World Constitutionalism) ve bu çalışmada tercih edildiği gibi “Küresel Anayasacılık” (Global Constitutionalism) gibi farklı şekillerde kullanılmaktadır, ancak tüm bu kullanımlar içerikleri itibariyle aynıdır.

¹⁰² Henüz Türkçe literatürde kavramsallaştırılmamış “Global Environmental Constitutionalism”, çalışmada “Küresel Yeryüzü Anayasacılığı” şeklinde çevrilmiş, “environmental” sözcüğüne karşılık “yeryüzü” sözcüğü tercih edilmiştir. Biyotik topluluklar ile ekosistemleri kapsayan kavram olarak tanımlanan yeryüzünün (bkz. **Leena Vilka**, *The Intrinsic Value of Nature*, Rodopi B.V. Editions, Amsterdam – Atlanta, 1997, s. 74) mekansal olarak yarattığı birleştirici algı, bu tercihin sebebi olmuştur. “Global” sözcüğü ise Türkçede aynı şekilde kullanılsa da, tam bir karşılık bulmak amacıyla “küresel” sözcüğü tercih edilmiştir. Buradaki küresellik, yereldeki hem ekolojik hem de kültürel özelliklerin ön planda tutulma halinin küresel bir boyut kazanmasıdır. Farklı bir anlatımla küreselleşmedeki yereli dikkate almadan tek tipleştirilmenin aksine, çeşitliliğin dünya geneline yayılması anlaşılmalıdır.

¹⁰³ **Bosselmann**, *Widener Law Review*, s. 172.

1. “Anayasacılık” ve “Anayasa” Kavramları

“Anayasacılık” kavramı, “anayasa” kavramından türemiş olsa da her iki kavram arasındaki ayrım önemlidir. Kaldı ki literatürde sadece bu iki kavramla yetinilmeyip “anayasallaşma” (constitutionalisation) kavramı da ayrıca açıklanmış ve bu her üç kavram da “değer-betimleyici kavramlar¹⁰⁴” (evaluative-descriptive terms) olarak ele alınmıştır¹⁰⁵. Temel olarak anayasalar bir devletin kuruluşunu, kurumlarını ve gücünü içerirken, anayasacılık ise ortak bir ideolojiyi ifade eden anayasal özelliklere karşılık gelmektedir¹⁰⁶. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkan “anayasa” ve “anayasacılık” ayrımına göre; anayasacılık, anayasaların özünü ve meşruiyetini değerlendiren bir araç olarak tanımlanırken¹⁰⁷; anayasacılığın tarihi, ulus devletlerin kendi yazılı anayasalarını oluşturabilmek amacıyla içinde buldukları politik arayışlara da dayandırılmaktadır¹⁰⁸.

Uluslararası hukukun ahlaki ve insani bir boyut kazanmasıyla ilgili yapılan tartışmalarda kendini gösteren anayasacılık¹⁰⁹, Comparative Constitutionalism: Cases and Materials¹¹⁰ isimli kitapta da ileri sürüldüğü gibi, farklı tipteki anayasaların az çok ulaşabileceği bir idealdir. Keza Avrupa Birliği gibi belli başlı kurumsal projelerle de bağdaştırılamayan anayasacılık, ahlaki ve politik yenilenmeye dair olması gereği aslında bir “zihniyet” (mindset) olarak kabul

¹⁰⁴ İngilizce hali “evaluative-descriptive terms” olan kullanım yazar tarafından “değer-betimleyici kavramlar” olarak çevrilmiştir. Bu çevirinin sebebi, bahsi geçen her üç kavramın da (anayasacılık, anayasa ve anayasallaşma) belirli değerler etrafında şekillenerek bu değerleri ifade etmesidir.

¹⁰⁵ **Anne Peters – Klaus Armingeon**, “Introduction: Global Constitutionalism from a Interdisciplinary Perspective”, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, C. 16: 2, 2009, s. 387; **Kotzé**, s. 204.

¹⁰⁶ **Antje Wiener**, “Editorial: Evolving Norms of Constitutionalism”, *European Law Journal*, C. 9: 1, 2003, s. 5 oradan dn. **Paul Craig**, “Constitutions, Constitutionalism, and the European Union”, *European Law Journal*, C. 7, 2001, s. 126-128.

¹⁰⁷ **Larry Cata Backer**, “From Constitution to Constitutionalism: A Global Framework for Legitimate Public Power Systems”, *Penn State Law Review*, C. 113: 3, 2009, s. 106-107.

¹⁰⁸ **Peters – Armingeon**, s. 388.

¹⁰⁹ **Kotzé**, s. 212.

¹¹⁰ **Norman Dorsen – Michel Rosenfeld – Andras Sajo – Susanne Baer**, *Comparative Constitutionalism: Cases and Materials*, Thomson/West, 2003.

edilmektedir¹¹¹. Buna göre anayasacılık, politik ve hukuki kararların alınmasında etkili olan norm ve düzenlemelerin yaratılmasına ilişkin ve hiçbir ülkenin kimliğini taşımayan bir fikir çalışması ve savunuculuğudur. Bu sebeple anayasacılığı hem bir yönetim biçimi hem de bir entelektüel hareket olarak tanımlamak mümkündür¹¹². Hukukun egemenliği, insan hakları, demokrasi gibi temel fikirleri içeren anayasacılık, genelde ulusal hukukta kurumsallaşmaktaysa da herhangi bir ülke sınırına bağlı olmaksızın küresel niteliktedir¹¹³.

“Küresel Anayasacılık” kavramını açıklığa kavuşturabilmek için üç temel ayrımın yapılması faydalı olacaktır¹¹⁴: İlk saptama, anayasacılığın bir politik yönetim şekline ziyade, uluslararası hukuk alanında çalışan hukukçuların ilgilendiği ve içinde potansiyel bir yönetim şekli barındıran entelektüel bir hareket olduğuna dairdir; ikinci saptama, anayasaların genel konseptleri ile Batı liberal anayasacılığında vurgulanan demokrasi, güçler ayrılığı ve temel sosyal ve siyasal hakların korunması gibi anayasalarda yer alabilecek spesifik ilkeler veya değerler arasındaki ayrıma ilişkindir. İkinci saptamaya göre, spesifik ilkeler anayasanın tanımlanması açısından önemlidir, ancak bunlar bir anayasanın genel konsepti anlamına da gelmemektedir; son saptama ise anayasacılık, liberal bir anayasadaki hükümetin sınırlarına ve insan onuru gibi daha geniş nitelikteki değerlere işaret eder, yani anayasal zihniyetle ilgilidir. Anayasacılığa ilişkin yapılan açıklamaları toparlamak gerekirse; anayasacılık, idealize edilmiş veya olması gerekeni gösteren bir hukuk düzeni arayışının, evrensel kabullere göre değerlendirilmesidir¹¹⁵.

Ulusal hukukun normlar hiyerarşisinde genelde en üst basamakta yer alan ve diğer yasal düzenlemelerin meşruluk kaynağı olan anayasa ise temel siyasi

¹¹¹ **Martti Koskeniemi**, “Constitutionalism As Mindset: Reflections and Kantian Themes About International Law and Globalization”, *Theoretical Inquiries in Law*, C. 8: 9, 2006, s. 18.

¹¹² **Peters – Armingeon**, s. 388.

¹¹³ **Bosselmann**, *Widener Law Review*, s. 172.

¹¹⁴ **Daniel Bodansky**, “Is There An International Environmental Constitution?”, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, C. 16: 2, Summer 2009, s. 568-569.

¹¹⁵ **Kotzé**, s. 205.

kurumların kuruluş normlarından ve diğer yasal düzenlemelerin usulüne dair prosedür kurallarından ve temel insan haklarının güvence altına alınması gibi maddi kurallardan oluşmaktadır. Yönetimi düzenleyen, kişilere ve kişilerin davranışlarına sınırlar getiren anayasa; bir ülkenin toplumsal hafızasına, kültürüne ve sosyo-ekonomik durumuna dair temel konuları ele alarak, yönetimin düzgün bir şekilde işlemlerini sağlama hedefine yönelmesiyle anayasacılıktan ayrılmaktadır.

Sonuç itibarıyla “anayasacılık” ile “anayasa” kavramları iki farklı anlama tekabül etmektedir. Ancak bu iki farklı kavram, aynı zamanda birbirleriyle bağlantılıdır. Şöyle ki; anayasalardan anayasacılığın belirlediği taleplere mutlak şekilde uyması beklenmemektedir. Keza anayasacılıktan söz edebilmek için de yazılı bir anayasanın varlığı aranmamaktadır; ancak, anayasacılığın öne sürdüklerinin veya savduklarının gerçekleşebilmesi, yazılı bir anayasanın fiili olarak uygulanmasına bağlıdır¹¹⁶. Aralarındaki bir diğer ilişki ise anayasacılığın oluşumunda anayasaların bilgilendirici olmasıdır. Başka bir deyişle, iç hukuktaki gelişmelerin araştırılması, anayasacılığın kapsamı içine girmekte hatta anayasacılık iç hukuktan kaynaklanabilmektedir. Bunun en somut örneği insan haklarıdır. Köklerini Amerikan ve Fransız devrimlerinde bulduğu kabul edilen insan hakları anlayışı, zamanla önce Avrupa’ya ve sonra dünyaya yayılarak Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi’nin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ne ulusal ne de uluslararası alana indirgenemeyen, bütün insanlar için devredilmez temel hakları ortaya koyarak belli standartlar yaratmış olan insan haklarının bu doğası, onun evrensel karakterini de oluşturmuştur.

2. “Anayasacılık” ve “Anayasa” Ayrımının Yarattığı “Ekolojik Anayasa” Belirsizliği

¹¹⁶ **Michel Rosenfeld**, “Modern Constitutionalism as Interplay Between Identity and Diversity: An Introduction”, *Cardozo Law Review*, C. 14, 1992-1993, s. 497.

Bolivya ve Ekvador Anayasaları gibi bazı anayasalar için Türkçe literatürde “ekolojik anayasa” kavramının kullanıldığı görülmektedir¹¹⁷. Ne var ki “ekolojik anayasa” kavramına karşılık gelebilecek “ecological constitution” kavramının uluslararası terminolojide bir yeri olmayıp, aksine bu tip Anayasalar çoğunlukla “Yeryüzü Anayasacılığı” kavramına karşılık gelen “Environmental Constitutionalism” kavramı üzerinden ele alınmaktadır. Bu bağlamda söz konusu durumun çeviri farklılığından ziyade, anayasa ve anayasacılık arasındaki hukuki ayrımın yapılmamasından kaynaklandığı ileri sürülebilecektir. Zira önceki başlıkta belirtildiği gibi anayasaların genel konsepti ile benimsedikleri spesifik ilkeler veya değerler arasındaki ayrım, anayasacılığın anlaşılması bakımından önemli bir saptama olup “ekolojik anayasa” kavramı açısından da dikkate alınması gereken bir belirlemedir.

Ekolojik anayasal unsurlar taşıdığı ileri sürülen anayasaların çoğunda genelde çevre hakkı tanınmakta ve yurttaşlara ve devlete çevreyi koruma yükümlülüğü getirilmektedir. Bunun yanında Ekvador Anayasası ise durumu daha ileri taşıyarak doğrudan doğayı tüm unsurlarıyla hak süjesi olarak tanımaktadır. Bu noktada anayasasında doğayı hangi ölçüde, nasıl konumlandıran bir anayasa ekolojik sayılacaktır? 1972 Stockholm Bildirgesi’nden sonra günümüzdeki anayasaların büyük bir çoğunluğu için tipik bir değer olan çevre¹¹⁸, genel itibariyle devletler tarafından neredeyse tek tip bakış açısıyla benzer şekilde anayasallaşmıştır. Bu sebeple de hangi anayasaların “ekolojik anayasa” kavramıyla tanımlanabileceğine ilişkin literatürde bir netlik yoktur. Ekolojik anayasa için söz konusu olan belirsizliği ve anayasalar ile ekoloji arasındaki mevcut ilişkiyi açıklamak için farklı ülkelerin anayasal düzenlemelerine deskriptif bir şekilde değinmek yol gösterici olacaktır. Açıklamalara geçmeden evvel

¹¹⁷ Ekolojik anayasa üzerine yapılan tartışmaların ayrıntıları için bkz. Ed. Mahmut Boynudelik, Ekolojik Anayasa, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2011.

¹¹⁸ **David Marrani**, “Human Rights and Environmental Protection: The Pressure of the Charter for the Environment on the French Administrative Courts”, Sustainable Development Law and Policy, C. 10: 1, 2009, s. 55.

Bolivya ve Ekvador Anayasalarının sonraki bir başlıkta ayrıntılı şekilde inceleneceği belirtilmelidir.

Stockholm Bildirgesi'nden itibaren Avrupa Birliği gibi çeşitli bölgesel birliklerin de yönelimiyle çevrenin anayasal statüsüne veya genel yasalarla düzenlenmesine duyulan ilgi artmıştır. Demokratik ve refah seviyesi yüksek kabul edilen Avrupa ülkelerinden biri olan Hollanda'nın Anayasası'ndaki 21'inci madde "Çevre" (Environment) başlığını taşımaktadır. Söz konusu madde hükmüyle devlet otoritelerine çevreyi koruma ve geliştirme konularıyla ilgilenmeleri yönünde bir ödev getirilmiştir¹¹⁹. Keza İspanya Anayasası da "Çevre" (Environment) başlığını taşıyan 45'inci maddesiyle genel olarak kişilere ve devlet otoritelerine çevreyi koruma ve geliştirme yükümlülüğü getirilmiş ve bu yükümlülüğün ihlali halinde de cezai ve idari yaptırımlar öngörülmüştür¹²⁰.

Refah seviyesi yüksek bir diğer Avrupa ülkesi olan Finlandiya'nın Anayasası'nda¹²¹ ise kişilere ve devlet otoritelerine temelde aynı şekilde çevreyi koruma yükümlülüğü getirilmekle birlikte, yirminci maddesindeki "Çevre Sorumluluğu" (Responsibility for the Environment) başlığı altında iki farklı söylemin mevcudiyeti dikkati çekmektedir. Buna göre; herkes, "doğa" (nature) ve doğanın çeşitliliği ile "çevre" (environment) ve ulusal mirastan sorumlu tutulmuştur. Anayasa'nın herhangi bir maddesinde "doğa" ve "çevre" kavramlarının tanımı veya kavramsal kullanımdaki farklılığına ilişkin bir açıklama yapılmamış olsa da maddenin lafzından çevre olarak ele alınanın daha beşeri veya insana hitap eder nitelikte bir kavramı karşıladığı anlaşılabilmektedir. Anayasal düzeyde yaratılmış söylem farklılığı yetersiz olsa da çoğu anayasada içeriği dahi belirtilmeden kullanılan "çevre" (environment) kavramı üzerinden geçirilen düzenlemelerin yanında dikkate değerdir. Belirtmek gerekir ki, Küba

¹¹⁹ Hollanda Anayasası, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), http://www.servat.unibe.ch/icl/nl00000_.html, Erişim Tarihi: 21.02.2017.

¹²⁰ İspanya Anayasası, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), http://www.servat.unibe.ch/icl/sp00000_.html, Erişim Tarihi: 21.02.2017.

¹²¹ Finlandiya Anayasası, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), http://www.servat.unibe.ch/icl/fi00000_.html, Erişim Tarihi: 21.02.2017.

Anayasası'nın 27'nci maddesinin ikinci fıkrasındaki¹²² su, hava, toprak, bitkiler, hayvanlar ve doğanın tüm zenginliklerinin korunmasına ilişkin yapılan ayrıntılı düzenleme, "çevre" ve "doğa" kavramları arasında yaratılan ayrımı aşmaktadır. Bu şekilde bir sayım yoluna gidilmesi korumanın kapsamını daraltacaktır, ancak halihazırdaki "çevre" kavramı üzerinden yaratılmış keyfi korumanın karşısında daha işlevsel olacağını ileri sürmek mümkündür. Fin Anayasası'nın yirminci maddesine göre devlet sadece "çevre" (environment) kavramı üzerinden sorumlu tutulmuştur. Bu sorumluluğa göre devlet, herkesin sağlıklı bir çevreye sahip olma hakkını ve herkesin yaşadığı çevreyi etkileyen kararlara katılmasını sağlamalıdır.

Fin Anayasası'nda olduğu gibi Portekiz Anayasası'nın¹²³ dokuzuncu maddesinin (e) bendinde de "doğa" ve "çevre" ayrımı yapılmıştır. Hükme göre devletin görevleri arasında doğanın ve çevrenin savunulması belirtilmiştir. Bu düzenlemenin dışında farklı bir düzenleme olarak, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının kapsamına "ekolojik denge" (ecological balance) dahil edilerek ekolojik açıdan dengeli bir çevrenin de kişilerin yaşama hakkına dahil olduğu belirtilmiştir (66'ncı maddenin birinci fıkrası). Aynı maddenin ikinci fıkrasında ise devletin sürdürülebilir kalkınmanın genel çerçevesiyle uyumlu şekilde çevre hakkını sağlayabilmesi için kendi bünyesindeki uygun organları ve vatandaşlarının katılımı vasıtasıyla hareket etmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca diğer önemli bir farklılık olarak ikinci fıkranın (g) bendinde ise Brezilya Anayasası'nın 225'inci maddesinde¹²⁴ olduğu gibi, çevre eğitimini teşvik etme, devletin görevleri arasında sayılmıştır.

Avrupa ülkeleri anayasaları içinde, çevre konusundaki düzenlemesiyle Fransız Anayasası ayrıca değerlendirilmektedir. Anayasa'ya ek olarak kabul edilen Çevre Şartı (the Charter of the Environment) ile çevre, anayasal düzeyde

¹²² Küba Anayasası, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), http://www.servat.unibe.ch/icl/cu00000_.html, Erişim Tarihi: 27.02.2017.

¹²³ Portekiz Anayasası, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), <http://www.en.parlamento.pt/Legislation/CRP/Constitution7th.pdf>, Erişim Tarihi: 21.02.2017.

¹²⁴ Brezilya Anayasası, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), http://www.servat.unibe.ch/icl/br00000_.html, Erişim Tarihi: 21.02.2017.

daha kapsamlı şekilde ele alınmıştır. 2005 yılında yürürlüğe giren bu Şart'ın Giriş bölümünde¹²⁵ Kenya Anayasası ile benzer şekilde çevre, tüm insanlığın ortak mirası olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple insan varlığının ve geleceğinin doğal çevreyle (natural environment) ayrılmaz şekilde birbirine bağlı olduğu belirtilmiştir. Çevrenin korunması ulusun diğer temel çıkarlarıyla denk tutulmuş ve ayrıca diğer anayasal normlardan farklılaştırılarak sürdürülebilir kalkınma temel hedef olmaktan çıkarılmıştır. Gelecek kuşakların ve diğer halkların ihtiyaçları doğrultusunda sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması hedeflenmiştir. Şart'taki düzenlemeler, insanın yaşam önceliğine yaptığı atıflarla antroposantrik bir yaklaşımla daha çok insan haklarının gelişimine katkı sağlamış olsa da çevrenin anayasal düzeyde konumlandırılmasındaki farklılıklar sebebiyle önemlidir. Fransız Anayasası'na ek Şart'taki diğer önemli bir madde ise diğer anayasalarda olduğu gibi devlete getirilen çevreyi koruma sorumluluğu, Şart'ın beşinci maddesinde farklı bir şekilde düzenlenmiştir. Bu düzenlemeye göre, bilimsel bilgi açısından kesin olmasa bile ciddi ve geri dönülemez bir çevresel zararın gerçekleşebilme ihtimali söz konusuysa, kamu otoriteleri kendi yetki alanları içinde risklerin değerlendirilebilmesi için ihtiyatlılık ilkesine uygun şekilde hasarın önlenmesi maksadıyla geçici ve orantılı tedbirler alabilecektir¹²⁶. Buna ek olarak üçüncü ve dördüncü maddelerde de kişilere kanunların öngördüğü sınırlar içinde, muhtemel zararları önleme ve zararların giderilmesine katkı sağlama yetkisi verilmiştir. Son olarak Aarhus Sözleşmesi'yle paralellik göstererek çevresel konulara katılım, yedinci maddede düzenlenmiştir.

Ekolojik anayasa bağlamında Kenya Anayasası ise Ekvador Anayasası gibi çevresel hukuk korumasının yaratıcı yeni bir formu olarak değerlendirilmektedir¹²⁷. Anayasa'nın 42'nci maddesinde "Çevre" başlığı altında klasik çevre hakkı düzenlenmiş ve herkesin temiz ve sağlıklı bir çevreye hakkı

¹²⁵ **David Marrani**, Dynamics in the French Constitution: Decoding French Republican Ideas, Routledge, New York, 2013, (Fransız Anayasası), s. 54.

¹²⁶ **Marrani**, Fransız Anayasası, s. 55.

¹²⁷ **Jay Wall**, "Kenya Anayasası Çevreyi Saygın ve Kutsal Bir Yere Koyuyor Geleceğimiz Bu Olmalı", (Çev. Tülay Ararat), Kolektif Ekososyalist Dergi, S. 11/8, 2011, s. 46.

olduğu ve çevre hakkının günümüz ve gelecek kuşaklar için kanuni ve diğer önlemler aracılığıyla korunması belirtilmiştir. 69'uncu maddede ise farklı olarak (b) bendiyle devlet, Kenya topraklarının en az yüzde onunu ağaçlandırmakla, çevreyi koruma ve geliştirme konusunda yerlilerin biyoçeşitlilik hakkındaki bilgisini korumakla ve halkı katılım konusunda cesaretlendirmekle sorumlu tutulmuştur. Aynı maddenin ikinci fıkrasında ise “ekolojik sürdürülebilir kalkınma”nın (ecologically sustainable development) sağlanması görevinden bahsedilmektedir.

Portekiz, Kenya gibi anayasalar ve Fransa Çevre Şartı ekolojik anayasa tartışmaları bağlamında Bolivya ve Ekvador Anayasalarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Ne var ki, hangi kriterlerin esas alınarak nasıl bir değerlendirilme yapıldığına ilişkin belirsizlik, örneğin Portekiz Anayasası'nın ekolojik anayasa kapsamında değerlendirilirken ¹²⁸ aynı nitelikteki Fin Anayasası'ndan bahsedilmemesine ya da Portekiz Anayasası'ndan daha spesifik düzeyde doğadaki unsurları koruma altına alan Küba Anayasası'na tartışmalar içinde yer verilmemesine yol açmıştır.

Mevcut durumda doğanın sınırlandırılmış hali olan “çevre” hakkındaki anayasal düzeydeki düzenlemelerin, insan yaşamı odaklı bir şekilde içeriği doldurulmadan, ülkeler arası uyumun bir gereği olarak yapıldığını kabul etmek gerekir. Genele yayılmış bu sınırlılık ve insanlara bırakılmış keyfilik içinde bir özel anayasa türü olarak bazı anayasalara getirilen “ekolojik anayasa” tanımı üzerinden yürütülecek tartışma, meselenin temel kaygısıyla çelişkili bir durum yaratabilecektir. Keza bu noktada Bolivya ve Ekvador Anayasaları, yürütülen tartışmalardan anlaşıldığı kadarıyla “ekolojik anayasa”ya en yakın anayasalar olarak nitelendirilse de doğaya ilişkin bu denli kuvvetli yasal içeriğe sahip olmayan diğer ülkelerin anayasalarına kıyasla daha az uygulama alanı bulduğu da aşıkardır¹²⁹.

¹²⁸ Ed. Mahmut Boynudelik, *Ekolojik Anayasa*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 15.

¹²⁹ **Bosselmann**, *Widener Law Review*, s. 177.

Bu açıklamalar ışığında, önceki başlıklarda daha detaylı ifade edildiği gibi söz konusu olan bir anayasa türü veya nitelendirmesinden öte, yeni bir hukuk yaratımıdır. Bu ise içerisinde belli bir farkındalık yoğunluğundan hareketle değerler tartışmasını ve bunun hukuk içinde nasıl ve ne ölçüde yer alması gerektiğine ilişkin kapsamlı ve çok yönlü bir tartışmayı beraberinde getirmektedir. Bu sebeple içeriği saptanamamış ve kavramsal kullanımı olmayan “ekolojik anayasa” yerine, etik yaklaşımlardan uygulamaya değin çeşitli tartışmaları kapsamına alarak ve klasik bir anayasanın ötesine işaret eden “Küresel Yeryüzü Anayasacılığı” kavramı üzerinden konunun tartışılması uygun olacaktır.

3. Küresel Yeryüzü Anayasacılığı ve Uluslararası Çevre Hukuku

Ulusal ya da uluslararası ölçekte insan haklarının çalışılmasını olanaksız kılan evrensel nitelik, doğa için de geçerlidir. Bu sebeple doğa, Küresel Anayasacılık’ın ayrı bir boyutu olan “Küresel Yeryüzü Anayasacılığı” kapsamında değerlendirilmektedir. Küresel Yeryüzü Anayasacılığı’nın konusu Daniel Bodansky’ye göre üç temel soruda kendini gösterir¹³⁰: Bu sorulardan ilki, kavramsal bir tartışma çerçevesinde uluslararası yeryüzü anayasası var mıdır? İkincisi, nitelendirme açısından uluslararası çevre hukuku sistemi, kendi içinde anayasal nitelikler barındırır mı? Son soru ise normatif açıdan, uluslararası çevre hukuku alanında yönetim şekli olarak anayasacılığın faydaları nedir? Uluslararası çevre hukukunun, uluslararası yeryüzü anayasasına (international environmental constitution) temel olup olamayacağına ilişkin soruların cevapları, Küresel Yeryüzü Anayasacılığı’na dair çalışmaların da yapı taşlarından birini teşkil etmektedir. Uluslararası çevre hukukunun anayasal karakteri göz önünde bulundurulduğunda; yeryüzünün tamamını kapsamayan bir enstrüman olmasından, çevrenin korunmasını bile “sürdürülebilir kalkınma” olarak kavramsallaştırılan geniş bir komplekse entegre etmesinden, bünyesinde

¹³⁰ Bodansky, s. 566-567.

bağımsız, küresel bir kurum yaratamamasından ve ilgili olduğu konu gereği bilimsel bilginin sürekli değişken bir nitelik göstermesinden bahisle “yeryüzü anayasası” olamayacağı belirtilmiştir¹³¹. Buna ilaveten, uluslararası çevre hukukunun anayasal zayıflığı, tanımlanmış genel bir hedefin eksikliğine bağlanmıştır¹³².

Uluslararası çevre hukuku ile yaratılan anayasal sistemin nitelikleri, “zayıf” (thin sense) ve “yoğun” anlamda (thick sense) iki ayrı form üzerinden ele alındığında; zayıf anlamdaki anayasalar, kurumların yaratılması, bu kurumların sınırlandırılması ve yol gösterici kuralların belirlenmesi vasıtasıyla belirli konulara değinen küresel ölçekte bir yönetim kurarken; yoğun anlamdaki anayasalar ise genelde rejimin temel kurumlarını ve karar alma prosedürlerini tanımlayan bir sözleşmeye bağlı olarak, devletlerden bağımsız şekilde işlev gören karar alma ve düzenleme yetkilerini haiz kurumları öngörür¹³³. Keza bu ayrım Yeryüzü Anayasacılığı için de yapılarak yeryüzü yönetimi, yasal düzenlemeler, kamu ve özel aktörlerin rol ve sorumluluklarının belirlenmesi ve bunların geliştirilmesi maksadıyla kullanılan bir araç olarak görülmektedir¹³⁴.

Çok taraflı çevre anlaşmalarındaki iklim değişikliği, biyoçeşitliliğin korunması gibi belirli konulardaki yönetim sistemlerine yönelik düzenlemelerin yoğunluğu uluslararası çevre hukukunun “zayıf” anlamda bir anayasal boyuta sahip olduğu sonucuna götürmektedir¹³⁵. Bir diğer “zayıf” anayasal nitelikteki düzenlemeler ise “soft” çevre hukuku kuralları olarak kabul edilen kirleten öder, ortak ama farklılaştırılmış sorumluluk veya ihtiyatlılık gibi ilkelerdir. “Zayıf” anlamda bir küresel yeryüzü anayasasının unsurları, uluslararası zeminde çevre sorunlarına söylem kazandıran ve uygulaması muğlak olan çeşitli çevre

¹³¹ **Alexandre Kiss**, “The Legal Ordering of Environmental Protection”, Ed. Ronald St. John Macdonald – Douglas M. Johnston, *Towards World Constitutionalism: Issues in the Legal Ordering of the World Community*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2005, s. 574.

¹³² **Kiss**, s. 584.

¹³³ **Bodansky**, s. 577-579.

¹³⁴ **Kotzé**, s. 193.

¹³⁵ **Bodansky**, s. 574.

anlaşmaları ve “soft” hukuk kuralları içine dağılmış durumdadır¹³⁶. Bu sebeple yeryüzünü esas alan ve küresel düzenin tamamı için geçerli olan tek bir küresel anayasadan söz edebilmek mümkün değildir.

“Yoğun” anlamda Yeryüzü Anayasacılığı ise hak temelli bir yaklaşıma dayanıp daha ilkesel bir yönetim şekli yaratımına yöneliktir. Buna en yakın örnekler olarak Yeryüzü Şartı, Dünya Doğa Şartı ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi sayılabilecektir. “Yoğun” anayasacılıkla insan onuru, eşitlik ve ekolojik sürdürülebilirlik gibi topluma nüfuz eden değerler ön plana çıkmaktadır¹³⁷. Bu bağlamda yeryüzüne ilişkin değerleri içeren ve ekosfere hak temelli yaklaşan anayasalar “yoğun” anlamda olacaktır.

“Zayıf” ve “yoğun” anlamda anayasal unsurlar ayrımı yapılarak ekolojik anayasal unsurların somutlaşması hedeflenmiştir. Buna göre esasında bir anayasada mevcut olabilecek “zayıf” ve “yoğun” unsurların işlevleri şu şekilde sıralanabilecektir: “Zayıf” anayasal unsurlar, yeryüzü politikalarının hukuka dönüştürülmesini sağlayarak bir yönetim biçimi yaratabilecektir; “yoğun” anayasal unsurlar temel haklara işaret ederek onları güvence altına alabilecektir; son olarak, “yoğun” anayasal unsurlar yeryüzüne ilişkin anlaşmaların, sembollerin ve taleplerin sosyal normlar üzerinden kalıcılığını sağlayabilecektir¹³⁸. Bu durum, ekolojik bütünlükle uyumlu yönetim için yeni tahayyülleri hedefleyen Yeryüzü Anayasacılığı’nın dünyanın geneline hitap edebilecek temelde, aynı zamanda ülkeler arasında söz konusu olan farklı sosyo-ekonomik, politik ve kültürel durumları da kapsayabilecek bir hukuk yaratımında yol gösterici olabilecektir.

“Zayıf” ve “yoğun” formlar üzerinden halihazırdaki durumu değerlendiren Bodansky, çok taraflı çevre anlaşmalarına karşı çıkmakta ve bu anlaşmaları devlet odaklı bularak anlaşmalara bağlı sayılmanın devletlerin rızalarına terk edilmesini

¹³⁶ Kotzé, s. 194.

¹³⁷ Kotzé, s. 195.

¹³⁸ J. B. Ruhl, “Constitutional Law”, Ed. A. Dan Tarlock – John C. Dembach, Environmental Laws and Their Enforcement – C. 1, Eolss Publishers, Oxford, 2009, s. 65-66.

eleştirmektedir. Bu noktada uluslararası çevre hukukunun küresel ölçekte bir anayasa oluşturduğunu da düşünmemektedir; uluslararası çevre hukukunun, klasik uluslararası hukuk anlayışından ayrılan yönleri olsa da özellikleri itibariyle tutarlı bir sistemi oluşturmak yerine, çeşitli yeni sorunlara karşı kullanılabilir bir alet çantasını temsil ettiğini ileri sürmektedir¹³⁹.

Aktarılanlarla görülmektedir ki, uluslararası çevre hukukunun anayasal nitelikler taşıdığından bahsedebilmek güçtür. Tutarlı bir çerçeve içinde ana hedefin belirlenmemiş olması ve tüm devletlerin kendilerini bağlı görecekları normatif bütünlükten ve kurumsal güçten yoksun bir sistemin mevcudiyeti uluslararası çevre hukukunun anayasal niteliklerden yoksunluğuna ilişkin temel sebepler olarak gösterilebilecektir. Şu halde ise uluslararası çevre hukukunu oluşturan sözleşmelerin kurucu unsur olarak değerlendirilmesi mümkündür. Uluslararası çevre hukukuna ait sınır aşırı zarar önleme görevi, kirleten öder ilkesi, ihtiyatlılık ilkesi ve sürdürülebilir kalkınma gibi çok sayıda anlamı ve kullanımı olan belirsiz sistemin “zayıf” ilkeleri de geliştirilmesi lüzumlu ve esas amaca yönelme zorunluluğunu taşıyan birer başlangıç niteliğindedir. Bu bağlamda uluslararası çevre hukukundan kaynaklanan belgeler de Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nın gelişimi bakımından referans işlevi görebilecektir.

4. Gereklik Olarak Küresel Yeryüzü Anayasacılığı

Uluslararası çevre hukukunun sundukları, yeryüzünün tamamını kapsayan küresel bir hukuk sistemi yaratamamış olsa da doğa, evrensel bir meseledir. Doğanın bir arada yaşayan tüm parçalarından sadece biri olan insan, yeryüzünün varlığına ve refahına bağlı şekilde bir yaşam sürmektedir. Bu bağlılık, yeryüzü ekosisteminin güvence altına alındığı ölçüde insan yaşamının da güvence altında olacağı sonucuna götürmektedir. Bu sonuçtan hareketle insan haklarını anayasal düzeyde koruyan pek çok ülke, “çevre” üzerinden de olsa doğaya anayasal

¹³⁹ Bodansky, s. 579-580.

düzyeyde statü tanımak zorunda kalmıştır. Günümüzde, 107'si “gelişmekte olan”, 18'i “gelişmiş” ülke olmak üzere, toplam 125 anayasa yeryüzüne dair çeşitli endişeleri ve doğayı koruyan tedbirleri bünyesinde barındırmaktadır¹⁴⁰. Yaklaşık 92 anayasa, sağlıklı ve dengeli bir çevre hakkını açıkça anayasasında tanımaktadır¹⁴¹. Hükümete çevresel zararları önleme yükümlülüğü getiren 97 anayasa mevcut iken, 56 anayasa vatandaşlarını çevreyi korumakla yükümlü kılmıştır¹⁴². Böyle bir anayasallaşma eğilimi ve doğanın küresel bir mesele olması, literatürdeki kavramsal belirsizlikler sebebiyle anayasa hukukundaki teorik içeriği ve kapsamı bakımından henüz yeterli düzeyde saptanamamışsa¹⁴³ da, söz konusu eğilim “Yeryüzü Anayasacılığı” teriminin yaratılmasına neden olmuştur.

Klaus Bosselmann bir konferanstaki sunumda bu değişimin “Eko-anayasacılık” (Eco-constitutionalism) olarak adlandırılabilceğini belirtmiştir. Bosselmann'a göre: “Eko-anayasacılık” kavramı, 1980'lerden sonra gündeme gelen “yeşillenmiş anayasalar¹⁴⁴” (the greening of constitutions) ile giderek ilginin arttığı “Küresel Anayasacılık”ı (Global Constitutionalism) bir araya getirmektedir; Batı toplumlarının etik, siyasi ve hukuk sistemlerinde henüz ifade edilmeyen ekolojik sınırlar içinde yaşam kaygısı ve taahhüdü, Eko-anayasacılık'ın içeriğinde kapsamlı şekilde ele alınmaktadır; bu doğrultuda Eko-anayasacılık ilk adım olarak 1980'lerden beri söz konusu olan çevre anlaşmaları etrafında

¹⁴⁰ **Bosselmann**, *Widener Law Review*, s. 177 ve oradan dn. **David R. Boyd**, *The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment*, UBC Press, Toronto, 2012.

¹⁴¹ **Bosselmann**, *Widener Law Review*, s. 177 ve oradan dn. **David R. Boyd**, *The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment*, UBC Press, Toronto, 2012, s. 72.

¹⁴² **Bosselmann**, *Sustainability*, s. 126.

¹⁴³ **Kotzé**, s. 208.

¹⁴⁴ Yeşillenmiş anayasalar (the greening of constitutions), dünya genelinde 1990'lardan itibaren çevreye ilişkin anayasal düzenlemelerin yaygınlık kazanmasıyla söz konusu olmuştur. Bu tip anayasalar, “herkesin sağlıklı bir çevre hakkına sahip olduğu”, “çevrenin bütünlüğünün ve çeşitliliğinin korunması”, “çevrenin insanlık mirası olması nedeniyle korunması” gibi özel olarak çevreye dair hükümleri bünyesinde barındırarak çevrenin de anayasal düzeyde gözetildiği iddiasındadır. Bkz. **Klaus Bosselmann**, *Eco-Constitutionalism: A New Area of Legal Research and Advocacy*, Australia's Third Wild Law Conference, 16 Eylül 2011, https://www.griffith.edu.au/_data/assets/pdf_file/0007/363850/Bosselmann,-K.-Eco-Constitutionalism-A-new-area-of-legal-research-and-advocacy.pdf, Erişim Tarihi: 25.01.2017.

şekillenen gelişmeleri, ikinci adım olarak da Dünya Şartı'nda olduğu gibi stratejiler geliştirmeyi araştırma gündemi olarak belirlemektedir¹⁴⁵.

Açıklamalar özetle şu sonuca götürmektedir; gezegenin geleceği için evrensel bir yeryüzü anayasası yaratabilme ihtimali ile dahi ilgilenmek, kuşkusuz Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nın kapsamı içinde yer alacaktır¹⁴⁶. Tıpkı 1947-1948 yıllarında kaleme alınan ve kırk dile çevrilen Dünya Anayasası Taslağı¹⁴⁷ (Preliminary Draft of a World Constitution) veya Chicago Dünya Anayasası (Chicago World Constitution) olarak da bilinen girişimde görüldüğü gibi. Küresel bir yeryüzü anayasası ütöpik bir fikir olarak görülebilecekse de, konunun ehemmiyeti ve sınırları aşan niteliği küresel bir farkındalığı zorunlu hale getirmektedir. Böyle bir farkındalık sayesinde yerellerdeki mücadelelerin talepleri anayasallaşabilecek ve bu ilgi dünya geneline yayılarak küresellik kazanabilecektir. Diğer deyişle, Yeryüzü Anayasacılığı sayesinde fısıltılar, yayılarak haykırışa dönüştürülebilecektir.

B- Küresel Yeryüzü Anayasacılığı Örnekleri Olarak Ekvador ve Bolivya Anayasalarının Bazı Anayasal Unsurlarıyla Birlikte Değerlendirilmesi

Neoliberal politikalara eklemlenen küreselleşme ve buna imkan sağlayan hukuki düzenlemeler, doğayı tüketimin ve özelleştirmenin odağına dönüştüren bir düzen yaratırken; diğer taraftan küreselleşmiş sömürü kurallarına rağmen dünyanın çeşitli bölgelerinde yerliler doğayla uyum içinde yaşamayı sürdürebilmişlerdir. Öyle ki bu kadim kültür, bugün, Doğa Ana'nın hakları için harekete geçen çağdaş bir hareketin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. 2008 yılında Ekvador, anayasal düzeyde doğaya özgü hakları tanıyan ilk ülke olurken,

¹⁴⁵ **Klaus Bosselmann**, Eco-Constitutionalism: A New Area of Legal Research and Advocacy, Australia's Third Wild Law Conference, 16 Eylül 2011, https://www.griffith.edu.au/__data/assets/pdf_file/0007/363850/Bosselmann,-K.-Eco-Constitutionalism-A-new-area-of-legal-research-and-advocacy.pdf, Erişim Tarihi: 25.01.2017.

¹⁴⁶ **Bosselmann**, Widener Law Review, s. 182.

¹⁴⁷ Preliminary Draft of a World Constitution, 1947-1948, <http://www.worldbeyondborders.org/chicagodraft.htm>, Erişim Tarihi: 21.01.2017.

sadece iki yıl sonra yaklaşık 35 bin kişinin katılımıyla, Bolivya'nın Cochabamba kentinde İklim Değişikliği ve Doğa Ana'nın Hakları Dünya Halkları Konferansı (World People's Conference on Climate Change and the Rights of Mother Earth) düzenlenmiştir. Bu Konferans neticesinde İspanyolcası *Buen Vivir* olan iyi yaşam ilkesine dayanan Halkların Anlaşması (People Agreement) imzalanmış ve Bolivya Hükümeti'nin de destekleriyle İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin tamamlayıcısı niteliğindeki Taslak Doğa Ana Hakları Evrensel Beyannamesi hazırlanmıştır. Tüm bu gelişmelere ek olarak 2009 yılında Bolivya da gücünü Doğa Ana'ya dayandıran bir anayasa hazırlamıştır. Her iki ülkenin anayasası da aynı ölçüde olmasa da Doğa Ana'dan (Pachamama), *Buen Vivir* veya *Vivir Bien* ilkesinden, gelecek kuşakların haklarından bahsetmesi ve böylece hak özneliğinin kapsamını genişletmesi sebebiyle Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'na en yakın anayasallaşma örnekleri olarak değerlendirilmektedir.

Bu başlıkta, ilk olarak aynı bölgede yer alan Ekvador ve Bolivya Anayasalarının oluşumunda etkili olan toplumsal hareketler tarihsel süreç içinde genel hatlarıyla ele alınacaktır. Bu sayede anayasallaşmada etkili olan faktörlerin anayasaların içeriğine olan etkisini görebilmek olanaklı hale gelecektir. Akabinde, Bolivya ve Ekvador Anayasalarındaki bazı unsurlar, özgün olmaları sebebiyle gene bu Anayasalar üzerinden ayrıca açıklanacaktır, ancak bu açıklamalar yapılırken Ekvador ve Bolivya'daki ortak unsurlar ve sadece Ekvador Anayasası'na has veya farklılaşan unsurlar olmak üzere ikili bir ayırım yapılacaktır. Bu ayırımın sebebi ise Ekvador Anayasası'nın Küresel Yeryüzü Anayasacılığı ile ortaya konan zihniyete daha yakın olmasıdır. Bu bağlamda her iki Anayasa için de ortak unsurlar olarak hak özneliğini genişletmesi bakımından gelecek kuşakların hakları ve yaşam hakkı ele alınacaktır. Ekvador Anayasası'nın içerik olarak daha özgünlüğünü sağlayan unsurlar olarak ise önce Doğa Ana'ya özgü hakların Ekvador Anayasası'nda nasıl düzenlendiğinden bahsedilecek ve sonra *Buen Vivir* ilkesi Bolivya Anayasası ile karşılaştırmalı şekilde aktarılacaktır. Son olarak da Ekvador Anayasası özelinde, anayasal hükümlerin uygulamadaki durumu değerlendirilecektir.

1. Yerel Mücadelelerin Hukuk Üzerindeki Biçimlendirici Etkisi

Özneler arasındaki hegemonik mücadele, uzlaşıyla çözümlenemeyecek bir gerçektir. Hukukun varlık sebebi ise uzlaşılması imkansız bu mücadelenin tarafları arasındaki normatif düzeni yaratmaktır. Hukukla temellendirilen, yani güç ilişkilerinin belli bir düzenlenişini ifade eden ve dolayısıyla normla meşruiyeti sağlanan düzenin, siyasal mücadelelerden kopuk olması söz konusu değildir¹⁴⁸. Her bir normatif düzenin siyasal konjunktüre bağlı şekilde farklılık göstermesi sebebiyle; siyasal olan, siyaseti yani hukuk ile yaratılan pratikleri ve kurumları belirlemektedir. Keza değişimin kendisi de siyasetin ürünü olan hukuk dışı özellikteki fiillerin sonucudur¹⁴⁹. Buradan hareketle, hukuki düzenlemelerin anlaşılması için öncelikle, hukuku yaratan güç ilişkileri ve bu ilişkilere dayanan mücadeleler göz önünde bulundurulmalıdır. Bolivya ve Ekvador Anayasalarının anlamlandırılabilmesi için de bu iki And ülkesindeki siyasal mücadelelerin, başka bir deyişle geçmişten gelip bu Anayasaları oluşturan iradelerin ele alınması aydınlatıcı olacaktır.

Latin Amerika kıtasında, 1990'lı yıllardan itibaren çoğunlukla tabandan yükselen talepler doğrultusunda şekillenen çeşitli anayasal değişimler söz konusu olmuştur. Kolombiya 1991, Venezüella 1999, Ekvador 2008 ve Bolivya 2009 senelerinde aynı akımın birer parçası olarak yeni anayasalarını oluşturmuşlardır. Söz konusu bu akım kimi yazarlar tarafından “Yeni Andçı Anayasacılık” (New Andean Constitutionalism) olarak kavramsallaştırılırken başka bir grup yazar tarafından ise “Yeni Latin Amerika Anayasacılığı” (New Latin American Constitutionalism) olarak kavramsallaştırılmaktadır. Kurucu meclisler tarafından yazılma, sonra halk oylamasına sunulma gibi ortak usullerle kabul edilen bu

¹⁴⁸ **Chantal Mouffe**, *Dünyayı Politik Düşünmek: Agonistik Siyaset*, (Çev. Murat Bozluolcay), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 22.

¹⁴⁹ **Hannah Arendt**, “Sivil İtaatsizlik”, (Çev. Yakup Coşar), Hannah Arendt – Ronald Dworkin – Jürgen Habermas – Johan Galtung – Martin Luther King – John Rawls – Hans Saner – Henry David Thoreau, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 100.

Anayasalar, aynı zamanda çok kültürlü anayasalar olarak da sınıflandırılmaktadır¹⁵⁰.

Özel kanun hükümleri gibi ayrıntılı düzenlemelerin yer aldığı 2009 Bolivya Anayasası, 411 maddeden oluşan oldukça uzun bir anayasadır. Bu denli ayrıntılı düzenlemelerin varlığı ise yeni anayasayı hazırlayan iradenin mevcut düzeni her yönüyle değiştirme niyetinden kaynaklanmaktadır¹⁵¹. 2009 Bolivya Anayasası'nın hazırlanmasına sebep olan özne, ülke nüfusunun çoğunluğunu¹⁵² oluşturan yerlilerdir. Öyle ki, Bolivya Anayasası Batı'da ilk yerli anayasa olarak tanımlanmıştır¹⁵³. Latin Amerika tarihini büyük ölçüde etkileyen sömürgecilik faaliyetleri Bolivya üzerinde ve özellikle de yerliler üzerinde büyük baskılar yaratmıştır. Simon Bolivar tarafından yürütülen sömürgecilik karşıtı mücadeleler önemli ölçüde yerliler tarafından desteklenmiş olmasına rağmen, bağımsızlık sonrasında yerliler pek çok ayrımcı uygulamaya maruz kalmışlardır. 1952 senesindeki ulusal devrimden önce, yalnızca okuma yazma bilen ve maaşı olan erkeklere oy kullanma hakkının tanınması, seçme ve seçilme hakkının yerlilere tanınmamasına¹⁵⁴ sebep olmuştur. Aslında bu düzenleme ve uygulama tarihi önem bakımından sıradan bir ayrımcı düzenleme ve uygulama örneği değildir. 2009 Anayasası için, yerlilerin seçme ve seçilme hakkı özelinde sürdürdükleri

¹⁵⁰ **Almut Schilling-Vacaflor**, "Bolivia's New Constitution: Towards Participatory Democracy and Political Pluralism", GIGA Working Papers, No. 141, 2010, s. 6.

¹⁵¹ **Tolga Şirin**, "Yeni Bolivya Anayasası Üzerine Bazı Notlar", Ed. Mahmut Fevzi Özlüer, Iğın Özkaya Özlüer, Tolga Şirin, Nazım Odabaşı, Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, (Bolivya Anayasası), s. 21 ve oradan dn. **Cass Sunstein**, Designing Democracy: What Constitutions Do, Oxford University Press, Oxford, 2001, s. 224.

¹⁵² Amerika Birleşik Devletleri Nüfus Sayım Bürosu'nun 2001 verilerine göre, Bolivya'daki nüfusun %62'si kendisini yerli olarak tanımlarken (**Schilling-Vacaflor**, s. 7.); 2009 verilerine göre %44'ü kendini yerli olarak tanımlamıştır (Central Intelligence Agency - The World Factbook, Yazar tarafından çevrilmiştir, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bl.html>, Erişim Tarihi: 09.05.2017); Amerika Birleşik Devletleri Nüfus Sayım Bürosu'nun 2012 verilerine göre ise Bolivya nüfusunun %41'i kendisini yerli olarak tanımlamaktadır (International Work Group for Indigenous Affairs, Yazar tarafından çevrilmiştir, <http://www.iwgia.org/regions/latin-america/bolivia>, Erişim Tarihi: 09.05.2017).

¹⁵³ **Sibel Özbudun**, "Eşitlik ile 'Özgürlük', 'Sınıf' ile 'Kimlik', 'İktisat' ile 'Kültür' Bağdaşabilir mi? Ya da Nasıl Bir Anayasa? Bolivya Anayasası Örneği", Kolektif Ekososyalist Dergi, S. 10/5, 2010, s. 32.

¹⁵⁴ **Schilling-Vacaflor**, s. 7.

mücadeleler başlangıç noktası olmuştur¹⁵⁵. Ulusal devrimi izleyen yıllarda yerlilere kağıt üstünde de olsa oy hakkı, temel eğitim hakkı gibi çeşitli insan hakları ve çeşitli sosyal güvenceler tanınmış olsa da yerlilerin kültürel farklılıkları yok sayılarak yönetim ile yerli gruplar arasında büyük kopukluklar söz konusu olmuştur. Bu sebeple yerliler, kültürel farklılıklarının tanınması ve ekonomik zenginliğin yeniden dağıtılması için başka bir mücadeleye daha girişmişlerdir.

1960'lerden itibaren yerlilerin talepleri doğrultusunda görece daha demokratik bir ortamda örgütlenmeler söz konusu olmuştur. Bu bağlamda "Campesino" isimli yerli örgütlenme dağılarak, 1960'larda "Kataristas" ve 1979'da ise "Confederacion Sindical Unica de Trabajadores del Campo de Bolivia" isimli örgütler ekonomik ve kültürel ayrımcılığa karşı mücadele yürütmüşlerdir¹⁵⁶. Benzer amaçlar etrafında bir araya gelen farklı yerli örgütlenmelerinin de söz konusu olması, yerlilerin tek bloklu örgütlenmeden ziyade farklı konseptlerdeki etnik, kültürel ve politik bilinçlerde örgütlenmeyi tercih ettiklerini göstermektedir¹⁵⁷.

1990'lı yıllara gelindiğinde, çeşitlenerek genişleyen yereldeki mücadelelerin hedefi, insan hakları kurumları tarafından yerli haklarının tanınmasını sağlamak olmuştur. Bu dönemde Uluslararası Çalışma Örgütü'nün ("ILO") 169 numaralı Sözleşmesi¹⁵⁸ ve Birleşmiş Milletler'in Yerli Halkların Hakları Sözleşmesi¹⁵⁹ yürürlüğe girmiş, ve Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler ve çok sayıda sivil toplum örgütü, yerlilerin haklarını desteklemişlerdir. Bu gelişmelerin sonucu olarak 1994 senesindeki anayasa değişikliğiyle Bolivya Anayasası'nda, devletin niteliği "çok kültürlü ve çok etnik yapılı" olarak

¹⁵⁵ Şirin, Bolivya Anayasası, s. 15.

¹⁵⁶ Schilling-Vacaflor, s. 8.

¹⁵⁷ Juliana Ströbele-Gregor, "From Indio to Mestizo... to Indio: New Indianist Movements in Bolivia", (İngilizce'ye Çev. Bert Hoffman – Andrew Holmes), Latin American Perspectives, S. 81, C. 21, No. 2, 1994, s. 111.

¹⁵⁸ ILO, Indigenous and Tribal Peoples Convention (No. 169), 1989, http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C169, Erişim Tarihi: 11.05.2017.

¹⁵⁹ Birleşmiş Milletler Yerli Halklar Hakları Bildirisi, 2007, http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_Turkish.pdf, Erişim Tarihi: 11.05.2017.

belirtilmiştir. Mücadelelerin en önemli kazanımı ise yerlilerin siyaset öznesi olarak kabul edilmesidir. Ne var ki siyasetin öznesi olan yerliler, yaşam şartlarını olumsuz etkileyen neoliberal politikaları engelleyememiştir. Bu da kültürel ve siyasi kazanımlardan sonra, yerli hareketlerinin yaşam koşulları için neoliberalizme karşı harekete geçmesine sebep olmuştur¹⁶⁰.

Latin Amerika'nın genelinde 1990'ların ortasında görülen emek hareketleri¹⁶¹ Bolivya'nın siyasetinde de belirleyici olmuştur. Buna göre, Bolivya'daki Koka Bitkisi Üreticileri Hareketi'nin (Movimiento Cocaleros) lideri Evo Morales, Sosyalizme Doğru Hareket (Movimiento al Socialismo – “MAS”) isimli partisiyle birlikte tanınmaya başlamıştır. 2000 senesinde Bolivya'nın Cochabamba kentinde beş ay süren “su savaşları” ve 2003'deki “gaz savaşları”; işçilerin, yerlilerin, kentli entelektüellerin ve çeşitli örgütlenmelerin bir araya geldiği, ülke çapında milyonların katılımıyla neoliberal politikalara karşı tepkinin kuvvetli bir şekilde ortaya koyulduğu kitle hareketleri vuku bulmuştur. Bu gelişmeler 2005 senesinde MAS partisinin iyice güçlenmesini ve yüzde 53,7 oyla ilk yerli devlet başkanı olarak Evo Morales'in seçilmesini sağlamıştır. Neoliberalizme karşı Bolivya'da yürütülen toplumsal muhalefet hareketleri, yerli birinin devlet başkanı seçilmesini sağlayarak, kültürel farklılıkları yok sayan iktidarı en nihayetinde değiştirebilmiştir. Bunun yanında 2009 senesindeki referandumda kabul edilen yeni Bolivya Anayasası ise yerliler için öngörülmuş hükümleriyle yerli toplumsal mücadelenin önemli bir başarısı olmuştur.

1945'e kadar ayrı bir anayasa mahkemesi olmayan, hiçbir vatandaşının Anayasa'nın ihlal edildiği gerekçesiyle harekete geçemediği Ekvador'da¹⁶² ise 2008 Anayasa'nın ortaya çıkmasına sebep olan ülke dinamikleri ele alındığında;

¹⁶⁰ Şirin, (Bolivya Anayasası), s. 16.

¹⁶¹ Örnek olarak; Meksika'daki Zapatistalar, Brezilya'daki Topraksız Köylü Hareketi (Movimento dos Sem Terra), Paraguay'daki Ulusal Köylü Federasyonu, Ekvador'daki Ekvador Yerli Halkları Konfederasyonu (Confederacion de Nacionalidades Indigenas del Ecuador), Arjantin'deki İşsiz İşçiler (piqueteros) Hareketi (Unemployed Workers Organisation) gibi.

¹⁶² Agustín Grijalva, “Courts and Political Parties: The Politics of Constitutional Review in Ecuador”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Pittsburgh, 2010, s. 24.

petrol sanayisi ve yerli hareketleri ön plana çıkmaktadır. Ekvador'un Amerika Birleşik Devletleri'ne kayda değer miktardaki kredi borcu¹⁶³, Amazon Yağmur Ormanı'nı yabancı petrol çıkarma şirketlerinin faaliyetlerine açık hale getirmiştir. 1964 senesinde Yağmur Ormanı'nın kuzeyinde yer alan Oriente bölgesindeki petrolün çok uluslu bir Amerikan enerji şirketi olan Chevron Texaco tarafından keşfedilmesiyle, biyoçeşitlilik bakımından zengin, modern yaşamın ulaşamadığı ve sadece yerlilerin yaşadığı bölge, kısa sürede talan edilmiştir. Ülke ekonomisinin muz üretimi ve ihracatına dayandığı dönemde Chevron Şirketi'nin bu keşfi, Ekvador ekonomisinin kurtuluşu ilan edilmiş ve bu keşif sayesinde ulusun, kronik yoksulluğundan kurtulacağı iddia edilmiştir¹⁶⁴. Söz konusu petrol endüstrisinin Ekvador ekonomisine katkısı büyük¹⁶⁵ olsa da çevre kanunlarına rağmen otuz yıl süren (1960-1990) sondaj çalışmaları çevre uzmanları tarafından "Yağmur Ormanı Çernobily" (Rainforest Chernobly) olarak anılmaktadır.¹⁶⁶ Öyle ki, Şirket kasten milyarlarca galon zehirli atık suyu nehirlere ve akarsulara akıtmış, milyonlarca galon ham petrolü dökmüş, yüzlerce atık çukurunu kapatmadan bölgeyi terk etmiş ve tüm bunların sonucu ise onarımı neredeyse imkansız şekilde Yağmur Ormanı ekosisteminin yerle bir olması, yerli yaşam alanlarının tahrip edilmesi ve bölgedeki tüm canlıların uzun vadeli yaşamsal problemlerle karşılaşması olmuştur.

Bir tarafta petrol endüstrisinin kısıyımı yaşanırken, diğer taraftan da anayasal ve politik başka krizler yaşanmıştır. 1967'den 2008'e kadar askeri darbeler yaşanmış ve bu darbeler neticesinde ise anayasal reformlar söz konusu olmuştur. Uzun süren siyasi istikrarsızlıklardan sonra ise Rafael Correa

¹⁶³ Bkz. World Bank, External Public Debt: Estimated Service and Principal Amounts – Burma, Colombia, Ecuador, Italy, Lebanon, Malaya, Norway, United Kingdom, Uruguay, Yugoslavia, Central Economics Staff Series, Report No. EC-89, USA, 1960, <http://documents.worldbank.org/curated/en/466121468172475591/pdf/multi0page.pdf>, Erişim Tarihi: 20.05.2017.

¹⁶⁴ **Judith Kimerling**, "Lessons From the Chevron Ecuador Litigation: The Proposed Intervenors' Perspective", Stanford Journal of Complex Litigation, C. 1:2, 2013, s. 262.

¹⁶⁵ **Nathalie Rühs – Aled Jones**, "The Implementation of Earth Jurisprudence through Substantive Constitutional Rights of Nature", MDPI, Sustainability, C. 8, S. 2, 2016, s. 10.

¹⁶⁶ Amazon Watch, Chevron's Chernobyl in the Amazon, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), <http://amazonwatch.org/work/chevron>, Erişim Tarihi: 20.05.2017.

liderliğinde yeni sol rejim 2007 yılı için yeni bir anayasa hazırlama teklifiyle ortaya çıkmıştır. Amazon havzasında 13 milyon hektarlık tropikal yağmur ormanına, Galapagos Adaları'na ve en az sekiz yerli gruba ev sahipliği yapan Ekvador'un¹⁶⁷ ekonomik ve ekolojik krizlerle karşı karşıya kalması yerli toplulukların ayaklanmasına ve yerli hareketlerinin çatı organizasyonu olan Ulusal Ekvador Yerlileri Konfederasyonu'nun (Confederacion de Nacionalidades Indigenas del Ecuador – “CONAIE”) güçlenmesine sebep olmuştur. Öyle ki, 2007'deki seçimlerde bu Federasyon'un lobicilik faaliyetleri Correa'nın seçilmesini sağlamıştır. Sonuçta yaşanan süreçlerin getirisi; yerlilerin ve doğanın haklarını savunanların siyaseti belirleyebilecek ve istedikleri lideri iktidar yapabilecek kadar güç kazanmaları olmuştur. Bu sebeple 1830'dan itibaren yapılan anayasalardan yirmincisi olan 2008 Anayasası da sömürgeciliğin kabulüyle yaşamak yerine var olmanın yeniden canlandırılması için halk oylaması neticesinde kabul edilen önemli yerli kazanımlarından biridir.

2. Bolivya ve Ekvador Anayasalarının Doğayı İşaret Eden Unsurları

Uygulamada hukuki, siyasi ve ekonomik engellerle karşılaşan içeriklerine rağmen Bolivya ve Ekvador Anayasaları, yerli halkın yarattığı politikaların, yerli olmayan sistemi nasıl etkileyebileceğini kanıtlamıştır¹⁶⁸. Çeşitliliğe işaret edilerek yerli halklar, toplumsal ve kültürel unsurlarıyla iki Anayasa'da da ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Ekvador ve Bolivya Anayasalarından bahsedilirken “yerli” vurgusunun yapılmasının sebebi de budur. Buna ilaveten söz konusu Anayasalar bakımından incelenecek olan ise doğanın anayasal düzeydeki konumu ve düzenleniş şekilleridir. Bolivya ve Ekvador Anayasalarının doğayı özel olarak konumlandıkları bilinmekle birlikte, doğaya yaklaşımlarındaki farklılıklarından pek bahsedilmemektedir. Bu anlamda önemli ölçüde farklılaşan Bolivya ve Ekvador Anayasaları, deskriptif bir biçimde ilk olarak benzer unsurları üzerinden

¹⁶⁷ Mary Elizabeth Whitemore, “The Problem of Enforcing Nature's Rights Under Ecuador's Constitution: Why the 2008 Environmental Amendments Have No Bite”, Pacific Rim Law and Policy Journal, C. 20, No. 3, 2011, s. 660-661.

¹⁶⁸ Rühls – Jones, s. 10.

ele alınacak, sonrasında Ekvador Anayasası, farklı ve öncü unsurları üzerinden ayrıca irdelenecektir. Son olarak ise Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nın somutlaşmış hallerinden biri kabul edilen Ekvador Anayasa'nın uygulaması hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

a) Bolivya ve Ekvador Anayasalarının Ortak veya Benzer Unsurları

Anayasaların Başlangıç bölümlerinde anayasanın arkasında yatan temel felsefe ve ideoloji açıklanmakta ve bu doğrultuda görüş ve prensipler Başlangıç kısmında belirtilmektedir. Bir anayasanın Başlangıç bölümü “geçmişin gururunu ve geleceğin umudunu içinde taşıması nedeniyle ideolojik bir manifesto” olarak da değerlendirilmektedir¹⁶⁹. Bu denli bir önemi haiz Başlangıç bölümü açısından Bolivya Anayasası, “Evvel zaman içinde dağlar yükseldi, ırmaklar yatağını buldu, göller oluştu, Amazon bölgemiz, Chaco'muz, platomuz, yaylalarımız, ovalarımız yeşilliklerle ve çiçeklerle kaplandı. Bu kutsal Toprak Ana'yı çeşitli yüzlerle donattık ve o günden bu yana, her şeyin çoğulluğunu, varlık ve kültürel olarak çeşitliliğimizi taşıyoruz. Halklarımız böylece mutluluk içindeydi ve uğursuz sömürgecilik günlerine dek ırkçılığı asla bilmedik. (...) ¹⁷⁰ ” ifadeleriyle Anayasa'nın ruhu olarak hem *Pachamama*'yı yani Doğa Ana'yı hem de çoğulculuğa dayanan yerliliği öne çıkararak, geçmişteki sömürgeci ve neoliberal Bolivya'nın terk edileceğini ileri sürmüştür. Ne var ki Başlangıç bölümündeki iddialar, Bolivya Anayasası'nın tümünü aşacak niteliktedir. Bolivya Anayasası'nda insan hala doğa karşısında tercih edilen üstün konumda bir varlıktır. Anayasa'ya göre insanlar, topluluklar ve Devlet doğanın kullanımı ve yönetimi hakkında söz sahibidirler. Bolivya Anayasası çevreyi koruma ödevi

¹⁶⁹ **Levent Gönenç**, “Siyasi İktidar Kavramı Bağlamında Anayasa Çalışmaları için Bir Kavramsal Çerçeve Önerisi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 56, S. 1, 2007, s. 150.

¹⁷⁰ Bolivya Anayasası, 2009, Çev. Nazım Sinan Odabaşı, Tolga Şirin, Umud K. Dalgıç, Ilgın Özkaya Özlüer, Merthan Özcan, Gökhan Bilgihan, Fevzi Özlüer, Ecehan Balta, Hatice Kurşuncu, Hande Atay, Ethemcan Turhan, Cemre Kutluay, Tolga Şirin, Nazım Odabaşı, Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, s. 139. (Bolivya Anayasası'nın hükümlerine dair çevirilerde bu kaynaktan faydalanılmıştır. Bu sebeple bundan sonraki atıflarda sadece “Bolivya Anayasası, sayfa numarası” şeklinde bu kaynağa atıf yapılacaktır.)

üzerinden şekillenen klasik “çevre” anlayışı geleneği ile uyumludur. Buna rağmen Bolivya Anayasası geneli itibariyle antroposantrizmin dar kalıpları içinde de hapsolmemiştir¹⁷¹. Anayasa’nın Başlangıç kısmından anlaşılacağı üzere birtakım özgün yaklaşımlar ve düzenlemeler söz konusudur.

aa) Gelecek Kuşakların Hakları

Gelecek kuşakların hakları, insan türünün gelecek kuşaklarını içermesi sebebiyle antroposantrizmden tam anlamıyla bir kopuş olmasa da, hak özneliğini genişletmesi nedeniyle antroposantrizmin sınırlarını aşan ve böylece başka varlıkları da hak öznesi olarak düşünmeye sevk eden bir hak tanımıdır. Gelecek kuşaklar söylemiyle mevcut olmayan kişiler kast edilmektedir. Bu ise bir canlı türü olarak sadece insana indirgenen hak özneliği anlayışının kabullerini sarsmaktadır. Canlı – cansız varlıklar arasındaki ayrım muğlaklaşmakta ve yaşayan insan dışındaki varlıkların veya var olacakların hukuk sistemi içindeki tahayyülü mümkün olabilmektedir.

Bolivya Anayasası’nın dokuzuncu maddesinin altıncı bendinde “(...) çevreyi şimdiki kuşağın ve gelecek kuşakların refahı için korumak¹⁷²” devletin amaç ve görevleri arasında belirtilmiştir. Keza sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkının kullanımına dair koşulu belirleyen 33’üncü maddede de “(...) Bu hakkın kullanımı, şimdiki ve gelecek kuşaklara mensup bireyler ve topluluklar (...) normal ve sürdürülebilir şekilde gelişimlerini sağlayabilecekleri şekilde olmak zorundadır¹⁷³” ifadeleriyle açıkça gelecek kuşaklardan bahsedilmiştir. Bolivya halkının tahdidi şekilde yükümlülüklerinin sayıldığı 108’inci maddenin 15’inci bendinde de “Doğal kaynakları korumak, savunmak ve gelecek kuşakların

¹⁷¹ **Tolga Şirin**, “Gelecek Kuşaklardan Doğanın Haklarına: Bolivya ve Ekvador Anayasaları”, Türkiye Barolar Birliği II: Çevre ve Kent Hukuku Kurultayı, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 07-08.06.2014, (Doğanın Hakları), s. 57.

¹⁷² Bolivya Anayasası, s. 144.

¹⁷³ Bolivya Anayasası, s. 158.

haklarının korunması için bunların sürdürülebilir kullanımına katkı sağlamak¹⁷⁴, anayasal yükümlülük olarak düzenlenmiştir.

Ekvador Anayasası'nda ise, “(...) kuşaklar arası ve toplumsal cinsiyet farklılıklarına, cinsel yönelimlere ve kimliklere saygı duymak ve bunları tanımak¹⁷⁵” Ekvador halkının görevleri arasında 83'üncü maddenin 14'üncü bendinde sayılmıştır. Hakları gözetilecek gruplar arasına farklı kuşakların da dahil edilmesi, gelecek kuşakları da içermektedir. Buna ilaveten Anayasa'da tanınan doğa ilkelerinin düzenlendiği 395'inci maddenin birinci fıkrasında ise “(...) ekolojik sistemlerin biyolojik çeşitliliğini ve doğanın kendini yenileme kapasitesini koruyan, şimdiki ve gelecek kuşakların ihtiyaçlarını sağlayan sürdürülebilir bir kalkınma modelini garanti eder¹⁷⁶” hükmü, devlete açık bir şekilde gelecek kuşakların haklarını gözetmesi yönünde anayasal bir sorumluluk getirmiştir. Yenilenemez doğal kaynakların korunmasının ve yönetilmesinin kuşaklar arası bir sorumluluk olduğu belirtilen 317'nci maddede de devletin ayrıca gelecek kuşakları dikkate alarak işlemlerini gerçekleştirmesi beklenmiştir. Keza biyoçeşitliliğin yönetiminde de kuşaklar arası sorumluluğun esas alınması “Biyçeşitlilik” başlığını taşıyan 400'üncü maddede düzenlenmiştir.

Bolivya ve Ekvador Anayasalarındaki gelecek kuşakların haklarına ilişkin söylem, klasik hak kuramındaki özneyi sorgulatabilecek güçtedir. Hayvan haklarından söz edebilmenin mümkün olduğunu ileri sürenler olsa da genel ifadelerle, hak; büyük ölçüde hak öznesi olarak insanın kabul edildiği ve insanlar tarafından kullanılabilen veya ileri sürülebilen bir edim olarak tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre sadece yaşayan insanlar haklarını kullanabilecek veya ileri sürebileceklerdir. Böylece sadece hayatta olan insanların hakları söz konusudur. O halde, gelecek kuşaklardan bahseden bir anayasa sayesinde doğmamış insanların

¹⁷⁴ Bolivya Anayasası, s. 188.

¹⁷⁵ Constitution of the Republic of Ecuador, 2008, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>, Erişim Tarihi: 13.05.2017.

¹⁷⁶ Constitution of the Republic of Ecuador, 2008, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), <http://amazonwatch.org/work/chevron>, Erişim Tarihi: 13.05.2017.

hakları gözetilerek hem hak özneliği genişletilmekte hem de bu sayede hakların korunması amacına emanetçilik anlayışı¹⁷⁷ getirilmektedir. Emanetçilik anlayışı, gelecek kuşakların hakları ile doğanın hakları arasında bağlantı kurulmasını sağlayarak, doğanın miras statüsünde¹⁷⁸ değerlendirilmesini, bu mirastan tüm kuşakların faydalanması ve kuşaklar arası dengenin teminat altına alınması için devletlere ve insanlara bir nevi bekçiden beklenen sorumluluğu yüklemektedir. Bu anlayışıyla üretim şekillerinin, ürün çeşitliliğinin ve biyolojik çeşitliliğin gelecek kuşakların emaneti olarak korunması hedeflenmektedir .

Her iki Anayasa'da da açıkça ifade edilmeyen bu anlayış, gelecek kuşakların haklarını tanımanın bir sonucudur. Öyle ki doğanın haklarını yargı pratiğinde ilk kez tanıyan Vilcabamba Davası'na¹⁷⁹ bakan hakimler tarafından da bu sonuca varılmıştır. Sonraki bölümlerde detaylandırılacak dava konusu uyumsuzluk, idarenin Ekvador'da bulunan Vilcabamba Nehri kenarındaki otoban genişletme faaliyetlerinin Nehir ekosistemini olumsuz yönde etkilemesidir. Yargısal süreç neticesinde verilen kararlardan biri de gelecek kuşakların haklarına ilişkin olup, Vilcabamba Nehri'nin hakları gelecek kuşakların haklarıyla birlikte ele alınmıştır. Karara göre doğanın önemi nedeniyle doğaya yönelik zararlar, sadece şimdiki nesil üzerinde değil, gelecek kuşaklar üzerinde de etki göstermektedir¹⁸⁰.

¹⁷⁷ Ed. Mahmut Boynudelik, *Ekolojik Anayasa*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 16'daki Sonuç Bildirgesi'nde yer alan açıklamaya göre; emanetçilik anlayışı, nesiller arası adaletin ve sürdürülebilirliğin gereği olarak kaynakların, üretim biçimlerinin, ürün çeşitliliğinin ve biyolojik çeşitliliğin gelecek kuşakların emaneti anlayışıyla korunmasıyla ilgilidir.

¹⁷⁸ Bkz. Ekvador Anayasası, madde 317: "Yenilenemez doğal kaynaklar devletin vazgeçilmez mirasının parçasıdır ve hiçbir kısıtlamaya konu olamaz. (...)", Constitution of the Republic of Ecuador, 2008, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>, Erişim Tarihi: 13.05.2017; Bolivya Anayasası, madde 108/14: "(...) Bolivya'nın doğal, ekonomik ve kültürel mirasını savunmak ve korumak. (...)", Bolivya Anayasası, s. 187.

¹⁷⁹ Üçüncü Loja Hukuk Mahkemesi (Third Civil Court of Loja), Dava No. 11121-2011-0010, Ekvador, 30 Mart 2011.

¹⁸⁰ **Sofia Suarez**, "Defending Nature: Challenges and Obstacles in Defending the Rights of Nature Case Study of the Vilcabamba River", CEDA – Friedrich Ebert Stiftung, Ekvador, 2013, s. 8.

bb) Genişletilmiş Yaşam Hakkı

Gelecek kuşaklara hak tanınmasıyla bağlantılı olan yaşam hakkı, insan hakları geleneğinden ayrılarak “insan” ile sınırlandırılmamıştır. İnsan hakları içinde üstün bir değer olarak görülen yaşam hakkı, diğer hakların ön koşulu olarak kabul edilmektedir. Diğer bir ifadeyle, yaşam hakkı tanınmadan diğer hakların anlamsız kalacağı gerekçesiyle hak ve özgürlükler bakımından öncelikli olduğu ileri sürülmektedir¹⁸¹. Dar anlamda yaşam hakkı, kişilerin sağlıklı ve beden bütünlüğü içinde yaşamlarını sürdürmelerinin ve potansiyel tehlikelere karşı korunmalarının güvence altına alınmasıdır. Bu tanıma paralel şekilde anayasalarda ve uluslararası belgelerde de yaşam hakkının hedefi, insan yaşamını korumak olmuştur. Önemli insan hakları belgelerinden olan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin ikinci maddesinin ilk fıkrasında “Herkesin yaşam hakkı yasayla korunur. (...) hiç kimsenin yaşamına kasten son verilemez¹⁸²” ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin üçüncü maddesinde “Yaşamak, özgürlük ve kişi güvenliği herkesin hakkıdır¹⁸³” düzenlemelerinde yaşam hakkının süjesi şüpheye sebep olmayacak şekilde “insan”dır. Kaldı ki bu yaklaşım ulusal düzenlemelerde de sürdürülerek ülkelerin büyük çoğunluğu, yaşam hakkını insan türü özelinde daraltılmış şekilde tanımayı tercih etmiştir. Yaşam hakkı bağlamında kimin hak öznesi sayılacağı tartışmaları ise literatürde çoğunlukla embriyo ve ceninler üzerinden yürütülmüştür¹⁸⁴. En iyi ihtimalde ise gene insanların sağlıklı ve dengeli bir yaşam sürdürebilmeleri için insan dışındaki varlıkların yaşamlarının korunması amacına doğrudan yönelmeyen birtakım koruyucu tedbirler söz konusu olmuştur.

¹⁸¹ **Osman Doğru – Atilla Nalbant**, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar, C. 1, Avrupa Konseyi, Ankara, 2013, s. 9; **Hamide Tacir**, “Yaşama Hakkı Kapsamında Yaşamın Başlangıcı”, Prof. Dr. Nur Centel’e Armağan, 2013, s. 1302.

¹⁸² Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf, Erişim Tarihi: 14.05.2017.

¹⁸³ Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/h_rigths_turkce.pdf, Erişim Tarihi: 14.05.2017.

¹⁸⁴ Bkz. **David Harris – Michael O’Boyle – Colin Warbrick**, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku”, (Çev. Mehveş Bingöllü Kılıcı – Ulaş Karan), Avrupa Konseyi, Ankara, 2013, s. 55-58; **Tacir**, s. 1303-1316.

Anlaşılmaktadır ki, yaşam hakkının sadece insanlar için geçerli olduğu dünya düzeninde, Bolivya ve Ekvador Anayasalarının açıkça insan dışındakilere de yaşam hakkı tanınması önemli bir gelişme olacaktır. Bolivya Anayasası'nın 33'üncü maddesinde yer alan "Herkes sağlıklı, korunan ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Bu hakkın kullanımı (...) bireyler ve topluluklar ile diğer canlıların normal ve sürdürülebilir şekilde gelişimlerini sağlayabilecekleri şekilde olmak zorundadır"¹⁸⁵ düzenlemesindeki "herkes" (İngilizce "everyone" ya da İspanyolca "las personas") sözcüğünün kullanımıyla yaşam hakkının öznesi olarak doğrudan insan türüne işaret edildiği sonucuna varılabilecek olsa da, insanların yaşarken diğer canlıların da sürdürülebilir gelişimlerini dikkate almalarının bir zorunluluk olarak öngörülmüş olması yaşam hakkının sınırı mahiyetinde değerlendirilebilecektir. Başka bir deyişle insan yaşamı, diğer canlıların yaşamlarından üstün tutulmamış ve tüm yaşamların gözetilmesi amaçlanmıştır.

Ekvador Anayasası'nda ise birbiriyle bağlantılı da olsa hem kişilerin yaşamı hem de doğanın mevcudiyeti veya yaşamı ayrı ayrı düzenlenerek ikili bir durum yaratılmıştır. Buna göre; Anayasa'nın 66'ncı maddesinin 27'nci bendinde herkesin "Ekolojik açıdan dengeli, temiz ve doğayla uyum içinde sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı"¹⁸⁶ tanınmıştır. Anayasa'nın "Doğanın Hakları" başlığını taşıyan yedinci bölümünün 71'inci maddesinin ilk fıkrasında ise "Yaşamın yeniden üretildiği ve gerçekleştirildiği doğa veya *Pachamama*, varlığının ve yaşam döngüsünün, yapısının, işlevinin ve evrim sürecinin bütüncül şekilde mevcudiyetine, devam etmesine, korunmasına ve yeniden oluşmasına saygı gösterilmesi hakkına sahiptir."¹⁸⁷ ifadeleriyle doğaya veya *Pachamama*'ya ayrıca yaşam hakkı tanınmıştır.

¹⁸⁵ Bolivya Anayasası, s. 158.

¹⁸⁶ Constitution of the Republic of Ecuador, 2008, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>, Erişim Tarihi: 22.05.2017.

¹⁸⁷ Şirin, Doğanın Hakları, s. 60.

Yaşam hakkının genel yorumundan ayrılan bu iki Anayasa arasında başta belirtildiği gibi yaklaşım farklılığı söz konusudur. Esasında her iki Anayasa da yaşam hakkını sadece insan türüne bağlı kılmamıştır. Bolivya Anayasası'nda yaşam hakkının kullanımına dair bir sınır olarak diğer canlıların gelişimi zorunlu şekilde gözetilirken; Ekvador Anayasası'nda ise özel olarak doğanın varlığını korumak güvence altına alınmıştır. Bu noktada hak süjesi bakımından Ekvador Anayasası'nın, doğadaki tüm yaşam formlarını kapsayan hak söylemiyle ekosantrizme daha yakın olduğu ileri sürülebilecektir. Kaldı ki Ekvador Anayasası'nın onuncu maddesinde zaten doğa, Anayasa'daki haklar bakımından bağımsız bir özne olarak tanımlanmıştır¹⁸⁸. Bolivya Anayasası'nda ise doğa, hiçbir şekilde hak öznesi olarak açıkça tanımlanmamakla birlikte, yaşam hakkı özelinde ise sadece “diğer canlılar” insan yaşamıyla ilişkilendirilerek gelişimleri yönünden ele alınmıştır.

Sonuç itibariyle Bolivya ve Ekvador Anayasaları benzer veya ortak nitelikleri sebebiyle çoğu zaman birlikte değerlendirilmekteyse de iki Anayasa arasında zannedildiği kadar yakın bir ilişki olmadığını ileri sürmek mümkündür. Bu noktada Bolivya'nın coğrafi konumunun, inançlarının, tarihsel, kültürel ve siyasal gelişimlerinin Ekvador ile benzerliği, Bolivya'yı anayasa açısından da Ekvador'a yaklaştırabileceği izlenimi yaratsa da şu bir gerçektir ki, Bolivya Anayasası üçüncü kuşak hak mantığından ve dolayısıyla “çevrenin korunması” anlayışından Ekvador Anayasası kadar sıyrılabilmiş değildir. Öyle ki Bolivya Anayasa'nın genelinde doğadan “kaynak” olarak bahsedilmiş, bu varlıkların kullanımı kalkınma önceliği doğrultusunda topluma ve devlete bırakılmış ve hatta doğa varlıklarının kaynak olarak endüstrileştirilmesine Anayasa'da kesin ifadelerle yer verilmiştir¹⁸⁹. Doğanın özerkliğini ve doğaya içkin hakları

¹⁸⁸ Bkz. (Yazar tarafından çevrilmiştir.) Ekvador Anayasası madde 10/2: “Doğa Anayasa'da tanınan tüm hakların öznesidir.”, Constitution of the Republic of Ecuador, 2008, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>, Erişim Tarihi: 14.05.2017.

¹⁸⁹ Bkz. (Yazar tarafından çevrilmiştir.), Bolivya Anayasası, 342'nci madde: “(...) dengeli bir çevre ve biyo-çeşitlilik sağlamanın yanı sıra, doğal kaynakları sürdürülebilir bir şekilde kullanmak ve korumak, devletin görevidir.”; 346'nci madde: “Doğal varlıklar ülkedeki sürdürülebilir

tanımayan Bolivya Anayasası'nın yeniliği; Anayasa'nın çevreyi, doğal kaynakları, toprağı ve arazileri düzenleyen Birinci Bölümü'ndeki ve Yedinci Bölümü'ndeki biyoçeşitliliği, koka bitkisini, koruma alanlarını ve orman kaynaklarını düzenleyen maddelerinden, antroposantrik de olsa sayılan konularda ayrıntılı düzenlemelere yer vermesinden ve insan yaşamı için de olsa insan dışı diğer unsurları ayrı başlıklarda ele almasından kaynaklanmaktadır. Diğer önemli nokta ise, Anayasası'nın sadece Başlangıç bölümünde yer verilen *Pachamama*'nın haklarını gündeme getirme konusunda öncü bir tavır takınmış olmasıdır. Önceki bölümlerde açıklandığı şekilde, İklim Değişikliği ve Doğa Ana'nın Hakları Dünya Halkları Konferansı Bolivya'nın Cochabamba kentinde Bolivya Devlet Başkanı Evo Morales'in çağrısı üzerinde toplanmıştır.

Ayrıca eklemek gerekir ki; 2012 senesinde, Bolivya'da iklim değişikliği üzerine yoğunlaşan ve ilk kez Doğa Ana'nın haklarını 2009 yılında tanıyan 71 Sayılı Kanun'un devamı niteliğindeki 300 Sayılı Doğa Ana'nın ve İyi Yaşamın Bütüncül Gelişimi için Haklar Çerçeve Kanunu (Ley 300 Ley Marco de la Madre Tierra y Desarrollo Integral para Vivir Bien / Framework Law of Mother Earth Law 300 Framework Act for the Rights of Mother Earth and Holistic Development to Live Well) yürürlüğe girmiştir. Belirtilen 71 ve 300 Sayılı Kanunlar, anayasa düzeyinde olmasa da, iyi yaşam için Doğa Ana ile uyumlu ve dengeli bütüncül bir kalkınma anlayışının kurulmasını, Doğa Ana'nın kendini yenileme kapasitesinin güvence altına alınmasını ve geçmişten gelen

kalkınma konusunda stratejik bir nitelik ve kamusal önem taşır. Koruma ve nüfus yararına kullanımları devletin sorumluluğı ve münhasır yetkisi altındadır ve doğal kaynaklar üzerindeki egemenlikten taviz verilemez. (...); 348'inci madde: "(1) Bütün biçimleriyle madenler, hidrokarbonlar, su, hava, toprak ve yeraltı, ormanlar, biyo-çeşitlilik, elektromanyetik görüngen ve tüm unsurları ile kullanım kapasitesine sahip tüm fiziksel enerji doğal kaynaklar olarak kabul edilir. (2) Doğal kaynaklar ülke kalkınması için stratejik bir nitelik taşır ve kamusal öneme sahiptir."; 349'uncu madde: "(1) Doğal kaynaklar bölünmeksizin ve sınırlanmaksızın Bolivya halkının mülkiyeti ve doğrudan tasarruf yetkisi altındadır ve idaresi, kolektif çıkarlar adına devlete aittir. (2) Devlet doğal kaynakların kullanımı ve kullanım haklarının yanı sıra topraklar üzerinde kolektif mülkiyet ve bireysel imtiyaz haklarını tanıır ve saygı duyar. (...); 358'inci madde: "Doğal kaynakları işleme ve kullanma hakları anayasa ve hukuk tarafından belirlenir. Bu haklar çevresel, ekonomik ve teknik düzenlemelerle uyumlu olarak düzenli denetime tabidir. (...); 386'ncı madde: "Doğal ormanlar ve araziler, Bolivya halkının kalkınması için stratejik bir öneme sahiptir. Devlet, komüniterlerin ve bireysel girişimlerin yararına kullanılmasını tanıır. (...)" gibi.

uygulamaların geri kazanılmasını haklar ve sorumluluklar çerçevesinde sağlamayı amaçlanmıştır¹⁹⁰. Ancak söz konusu düzenlemelerin birer kanun olması, bu çalışma kapsamında detaylandırılmayacağı anlamını taşımaktadır. Anayasa düzeyinde değerlendirme yapıldığında ise geleneksel kalkıncı zihniyetten kendini soyutlayamayan içeriğe sahip Bolivya Anayasası'nın yanında, doğanın içkin haklarını insandan soyut bir biçimde tanıyan Ekvador Anayasası ise çoğu unsuruyla Küresel Yeryüzü Anayasacılığı bağlamında ayrıca incelenmeyi hak etmektedir.

b) Antroposantrizmden Uzaklaşan Ekvador Anayasası

Ekvador Anayasası'nın yedinci bölümü “Doğanın Hakları” (Rights of Nature) başlığı altında (madde 71-74¹⁹¹) sadece doğaya odaklanmıştır. Buna ilaveten “doğa” (nature) kavramı bu Bölüm ile sınırlı kalmadan Anayasa'nın

¹⁹⁰ Bkz. Law 300 Framework Law of Mother Earth and Holistic Development for Living Well, <http://thereddesk.org/countries/laws/law-300-framework-law-mother-earth-and-holistic-development-living-well>, Erişim Tarihi: 18.05.2017; The Mother Earth Law and Integral Development to Live Well, Law No 300, <http://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/law/the-mother-earth-law-and-integral-development-to-live-well-law-no-300/>, Erişim Tarihi: 18.05.2017; Bolivia Grants Mother Earth Her Legal Rights, <https://consciousawarenessforall.wordpress.com/2014/04/20/bolivia-grants-earth-legal-rights/>, Erişim Tarihi: 18.05.2017.

¹⁹¹ Ekvador Anayasası, 2008, bkz. <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>, Erişim Tarihi: 15.05.2017, (Yazar tarafından çevrilmiştir.) Madde 71: (1) Hayat, doğa ya da *Pachamama* tarafından meydana gelmekte ve tekrar üretilmektedir. Doğa, bütüncül varlığına saygı gösterilmesi, yaşam döngüsünün, yapısının, işlevlerinin ve evrimsel süreçlerinin sürdürülmesi ve yenilenmesi hakkına sahiptir. (2) Bütün bireyler, topluluklar, halklar ve uluslar kamu otoritelerinden doğanın haklarının yerine getirilmesini talep edebilirler. Bu hakların uygulanması ve yorumlanması, Anayasa'da belirtilen prensiplere uygun şekilde olmalıdır. (3) Devlet, gerçek ve tüzel kişileri doğayı korumaları için ve ekosistemi oluşturan tüm bileşenlere saygı duymaları için teşvik eder. Madde 72: (1) Doğa yenilenme hakkına sahiptir. Bu hak, devletin, gerçek ve tüzel kişilerin doğal sistemin etkisine bağlı olarak söz konusu olan bireysel ve kolektif zararlarının tazmin edilme zorunluluğundan ayrıdır. (2) Hayati veya daimi çevresel etkilerin olduğu durumlar yenilenemez doğal kaynakların sömürülmesinden kaynaklanıyorsa, Devlet yenilemeyi sağlayabilmek için en etkili mekanizmayı yaratmalı ve yıkıcı çevresel sonuçların önüne geçebilmek için uygun önlemleri almalıdır.

Madde 73: (1) Devlet, türlerin tükenmesine, ekosistemin tahrip edilmesine ve doğal döngünün daimi şekilde değişmesine engel olacak önleyici ve kısıtlayıcı önlemler almalıdır. (2) Ulusal genetik varlıkları tümüyle değiştirecek canlı ve cansız madde ve canlıların ülkeye girişi yasaktır.

Madde 74: (1) Bireyler, topluluklar, halklar ve uluslar iyi bir yaşam için doğal refaha imkan vererek çevreden faydalanma hakkına sahiptir. (2) Çevresel imkanlar mülkiyetin konusu olamaz; onların üretimi, dağıtımı, kullanımı ve gelişimi Devlet tarafından düzenlenmektedir.

tamamında başlı başına bir süje olarak ele alınmıştır. Öyle ki Anayasa'nın onuncu maddesinde¹⁹² kesin ifadelerle, Anayasa'da sayılan tüm hakların doğanın da hakları olduğu belirtilmiştir.

Bolivya Anayasası'nda hikayeleştirilerek mistik bir unsurmuş gibi atıfta bulunulan *Pachamama*, Ekvador Anayasası'nın esaslı hukuki unsurunu oluşturmaktadır. Burada *Pachamama* İnkâ mitlerindeki karşılığından uzak, doğa ile eş anlamlı bir şekilde kullanılmıştır. Başlangıç kısmında Ekvador Halkı'na mensup kadınların ve erkeklerin, varlıkları için hayati önem taşıyan *Pachamama*'nın yani doğanın bir parçası oldukları belirtilmiş ve 71'inci maddede ise *Pachamama*'nın yaşamı yeniden üretip gerçekleştirdiği belirtilerek, holistik varlığının, yapısının, gelişiminin ve işleyişinin korunmasına saygı gösterilmesi hakkında bahsedilmiştir. Bu noktada değerlendirilmesi lüzumlu husus şudur ki, pek çok anayasa çevresel değeri (environmental value) taahhüt ederken bunu tipik antroposantrik format içinde gerçekleştirmektedir¹⁹³. Buna karşı Ekvador Anayasası ise doğayı insanlarla eşit hak sahibi bir varlık olarak tanımaktadır. Bu bağlamda Ekvador Anayasası'ndaki hükümler, antroposantrik çevre hakkını (environmental rights) dönüştürmüş ve ekosantrik bir görüşle doğanın haklarını güvence altına almıştır. Öyle ki bu durum Ekvador Anayasası'nın “dünyanın en ileri” anayasası olarak nitelendirilmesine dahi neden olmuştur¹⁹⁴.

aa) Yerli Çözüm: *Buen Vivir*

“Buen Vivir” kavramı sadece anayasa düzeyinde kullanılan hukuki bir kavram olmayıp, toplumsal hareketler ile bazı hükümet programlarında da görülebilecek popüler bir terimdir. Genel olarak Latin Amerika'daki ana akım

¹⁹² Constitution of the Republic of Ecuador, 2008, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>, Erişim Tarihi: 15.05.2017.

¹⁹³ Whittemore, s. 660.

¹⁹⁴ Clare Kendall, “A New Law of Nature”, The Guardian, 2008, <https://www.theguardian.com/environment/2008/sep/24/ecuador.conservation>, Erişim Tarihi: 18.05.2017.

tarafından büyümenin ve küresel kapitalizmin alternatifi, iyi yaşam odaklı bir kalkınma modeli olarak tartışılan¹⁹⁵ İspanyolca kelimenin iki temel noktası vardır: Bunlardan ilki, *Buen Vivir*'in klasik Batı kalkınma teorisine karşı eleştiri içermesi; diğer noktası ise *Buen Vivir* ile işaret edilen kalkınma alternatiflerinin yerli geleneklerin yaratımı olması nedeniyle modern Avrupa merkezli geleneğin ötesindeki olanakları araştırmasıdır¹⁹⁶.

Söz konusu kalkınma alternatifleri; insan ile doğa arasındaki uyum, eşitlik, adalet ve dayanışma ilkeleri temelinde, çeşitliliğe imkan yaratan bir yaşam biçimiyle ne zenginliğin ne de sınırsız ekonomik büyümenin peşindedir¹⁹⁷. Bu sebeple *Buen Vivir*, insanların, toplumun ve doğanın bir arada ve refah içinde yaşamasıyla ilgilenmektedir. Ne var ki, *Buen Vivir* bu şekilde bir genellemeyle geçiştirilemeyecek denli çoğulcu bir kavram olup kültürel, tarihsel ve ekolojik çeşitliliğe göre değişik şekillerde yorumlanabilmektedir. Buradan hareketle, *Buen Vivir*'in hem Batı'nın kalkınmacı görüşlerine karşı farklı bir model ortaya koyması hem de yeni bir anayasal unsur olarak özellikle Ekvador Anayasası'nda yer alması, *Buen Vivir*'in ayrı bir başlık altında ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Çalışma bakımından içerikleri itibariyle Bolivya ve Ekvador Anayasalarının *Buen Vivir* ile sunduğu alternatifler önemli olacaktır.

Küresel ekonomik krizlere yönelik kalıcı ve sürdürülebilir çözümlerin yaratılmadığı gibi birçok sanayileşmiş ülkenin de çok boyutlu krizlerle karşı karşıya kalması, alınan kararlardan veya çözüm için atılan adımlardan sonuç alınmadığını göstermiştir. Bu durum, kalkınmanın özünü sorgulayan *Buen Vivir* gibi modern Batı görüşleri dışındaki alternatif kalkınma modelleri arayışına sebep olmuştur. Bu bağlamda Ekvador Anayasası'nın *Buen Vivir*'e Anayasa'da yer

¹⁹⁵ **Ana Agostino – Franziska Dübgen**, “Buen Vivir and Beyond: Searching for a New Paradigm of Action”, Degrowth Conference, Venice, 2012, s. 5.

¹⁹⁶ **Eduardo Gudnays**, “Buen Vivir: Today's Tomorrow”, *Development*, 54(4), 2011, s. 441.

¹⁹⁷ National Development Plan / National Plan for Good Living 2013-2017, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), Ekvador, 2013, s. 13, <http://www.planificacion.gob.ec/wp-content/uploads/downloads/2013/12/Buen-Vivir-ingles-web-final-completo.pdf>, Erişim Tarihi: 18.05.2017.

vermesi, neoliberal kalkınma politikalarına karşı önemli bir çözüme ve başlangıç niteliğindedir. İnsanlar ile doğanın uyum içinde birlikte yaşayabilmesini ifade eden *Buen Vivir* veya Kuiçva (Kichwa) dilindeki kullanımıyla *Sumak Kawsay*, “iyi yaşam”¹⁹⁸ (living well) şeklinde Türkçeye çevrilmektedir. Ayrıca eklenmelidir ki, “iyi yaşam”daki (living well) “iyi” (well) ile “daha iyi” (better) kast edilmemektedir¹⁹⁹. Bu ayrımın anlaşılması *Buen Vivir*’in temel mantığı açısından da önemli olup ilerlemeci veya sürekli gelişerek daha iyisini hedefleyen bir yaşam kurgusu yerine, *Buen Vivir* sayesinde sadece “iyi” bir yaşam hedeflenmiştir. Ulusal ekonomi için de geçerli olan *Buen Vivir*’e göre küresel kapitalizmin yarattığı bireysel ve kolektif tüketim baskısı olmadan, diğer insanlarla ve doğa ile uyum içinde geleneksel bir kalkınma alternatifi olanaklıdır.

Buen Vivir anlayışının savunduğu ve desteklediği önemli konulardan birisi de toplum ile doğa arasındaki kopuk düalizmi sona erdirmektir. Buna göre; doğa, sosyal dünyanın bir parçası haline getirilirse, ki esasında sosyal dünya doğanın bir parçası olarak kabul edilirse ve buna uygun şekilde toplum yeniden biçimlendirilirse, politik topluluklar insan dışındaki varlıklara kadar uzanabilecek ve böylece yurttaşlık kavramı bile doğa varlıklarını kapsayacak şekilde genişletilebilecektir²⁰⁰. Aslında bu sonuç, biyosantrik ve ekosantrik perspektiflerin ileri sürdükleriyle ve insan dışı varlıkların da istek ve duygulara sahip olduğu kabulüyle yaşayan yerlilerin yaşam biçimleriyle aynı doğrultuda olması sebebiyle yeni bir söylem değildir; ancak bunun bir kalkınma modeli içinde ortaya koyulması veya tartışılması ise yenidir.

¹⁹⁸ Bu kavram orijinal haliyle Ekvador’da İspanyolca “Buen Vivir” ve Kuiçva dilinde “Sumak Kawsay” olarak kullanılırken; Bolivya’da ise İspanyolca “Vivir Bien” ve Aymara dilinde ise “Suma Qamaña” kavramıyla ifade edilmektedir.

¹⁹⁹ **Mario Melo**, “Good Living and Nature in Ecuador’s Constitution”, 2008, <http://therightsofnature.org/good-living-ecuador-2008/>, Erişim Tarihi: 19.05.2017; **Rickard Lalander**, “Rights of Nature and the Indigenous People in Bolivia and Ecuador: A Straitjacket for Progressive Development Politics?”, *Revista Iberoamerican Journal of Development Studies*, C. 3, No. 2, 2014, s. 154.

²⁰⁰ **Gudnays**, s. 445.

Kalkınma modeli olarak *Buen Vivir*, neoliberal üretim biçimlerinden uzaklaşarak sorumlu bir kaynak kullanımı sayesinde uzun süreli kullanımı mümkün ürünlerin üretildiği²⁰¹, her şeyi sonu gelmeyecekmişçesine tüketen modern yaşayışın reddedildiği, insan dışındaki varlıkların dahil olduğu ve maddi-manevi her şeyin paylaşıldığı bir topluluktaki yaşamın imkanlarını araştırmakla ilgilenmektedir. Bu ise sınırları ve gidişatı belli bir yol olmayan, farklı yönlerin de tercihiyle gerçekleştirilebilecek, yani her kültürün kendine özgü “Buen Vivir”lerini keşfetmelerine ve inşa etmelerine imkan sağlayan bir arayıştır²⁰². Bu bağlamda *Buen Vivir* sabit bir modeli tarif etmekten ziyade, şemsiye kavram niteliğindedir.

Buen Vivir'in anayasallaşması ise alternatif kalkınma modelinin hayata geçirilmesi ve ulusal bir mekanizma yaratılması bakımından önemlidir. Latin Amerika'da neoliberalizme karşı bir tepki olarak yükselen yeni solun yerlilerini ve onların geleneklerini esas alan eğilimlerin bir neticesi olarak Bolivya ve Ekvador Anayasalarında yer verilen *Buen Vivir*, Anayasalarda farklı konseptlerde kullanılmıştır. Bolivya Anayasası'nda devletin amaçlarının, ilkelerinin ve değerlerinin düzenlendiği kısımdaki sekizinci maddenin birinci fıkrasında²⁰³, *Buen Vivir*'in Aymara dilindeki karşılığı olan *suma qamaña*²⁰⁴; *ñandereko* (uyumlu yaşam), *teko kavi* (iyi yaşam), *ivi Maraei* (kötülüğü olmayan toprak) ve *qhapaq ñan* (soylu bir yaşama giden yol) değerleriyle birlikte düzenlenmiştir. Bu değerler, Anayasa'nın benimsediği çok kültürlülüğün bir göstergesi olarak, farklı kültürlerin değerleri olmalarına rağmen eşit seviyede bir arada kullanılmıştır. Dayanışma, eşitlik, özgürlük, sosyal adalet gibi tüm etik prensiplerin yanında Bolivya'daki kullanımıyla *Vivir Bien*, devletin ekonomik organizasyonunu da kapsayarak yaşam kalitesinin yükseltilmesi için çoğul bir ekonomik modeli de

²⁰¹ Cordaid, “Buen Vivir, The Good Life (Imagining Sustainability – 6)”, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), 2012, <http://www.cidse.org/articles/rethinking-development/growth-and-sustainability/buen-vivir-the-good-life-imagining-sustainability-6.html>, Erişim Tarihi: 21.05.2017.

²⁰² Gudnays, s. 444-446.

²⁰³ Bolivya Anayasası, s. 143.

²⁰⁴ Bolivya içinde ve dışında popüler hale gelen bu kavramın, Aymara köylülerinin günlük yaşamlarında bulunmadığına dair güçlü kanıtların olduğu ve bu kavramın Aymara yerlisi sosyolog Simon Yampara tarafından yaratıldığı ileri sürülmektedir. Bkz. Gudnays, s. 444.

tanılmaktadır²⁰⁵. Düzenlemenin içeriğine rağmen aynı Anayasa'nın 355'inci maddesinde sanayileşmenin ve doğal kaynakların (natural resources) ticari amaçla kullanılmasının Bolivya Devleti için önemli bir menfaat olarak belirlenmesi, sekizinci maddede bir değer olarak düzenlenen *Vivir Bien* ile tezatlık oluşturmaktadır. Bu çelişkiyi Evo Morales "İyi yaşamak, insanlar ve Doğa Ana arasındaki her şey ve herkesle uyum içinde yaşamaktır; ve bu, herkesin onurlu bir şekilde çalışmasını gerektirir. Günümüzde zenginliğin herkesle eşit bir şekilde nasıl paylaşılacağını bilmek her zamankinden daha önemlidir. Halka ait olanlar halk içindir. Bu anlayış ekonominin demokratikleşmesi içindir. Böylece doğal kaynakların millileştirilmesiyle bu kaynakların Bolivya halkına dönmesi amaçlanmaktadır²⁰⁶" ifadeleriyle, söz konusu ekonomik kalkınma amacının *Vivir Bien* ile çelişmediğini ve "milli" söyleme vurgu yaparak Bolivya halkının onurlu bir yaşam sürebilmesi için sanayileşme ve doğal kaynakların ticari kâr elde edebilme amacıyla kullanılması gerektiğini doğrulamaktadır.

Ekvador Anayasası'nda ise gene yerli bir kavram olan *sumak kawsay* sözcüğüne yer verilmiştir. Bu kavram Anayasa'da sağlık, gıda, eğitim, çalışma ve barınma gibi hakları içeren çatı bir kavram olarak kullanılmıştır²⁰⁷. Anayasal haklar için kullanılan *sumak kawsay* yerli kökeninden farklılaşmadan kullanılmıştır. Bu sebeple *sumak kawsay* sözcüğünün yerli yorumunun açıklanması, sözcüğün Anayasa'daki kullanımını için de aydınlatıcı olacaktır. Amazon Kuiçva lideri Mónica Chuji Gualinga, *sumak kawsay* için doğanın bir

²⁰⁵ Gudnays, s. 443.

²⁰⁶ Andrew Canessa, "Conflict, Claim and Contradiction in the New Indigenous State of Bolivia", *desiguALdades.net: Research Network on Interdependent Inequalities in Latin America*, Working Paper, No. 22, Berlin, 2012, s. 14.

²⁰⁷ Bkz. 2008 Ekvador Anayasası'nda doğrudan "sumak kawsay"dan bahseden maddelerden bazıları: (Yazar tarafından çevrilmiştir.), Madde 14/1: "Sürdürülebilirliği ve iyi yaşam biçimini (sumak kawsay) garanti eden sağlıklı ve ekolojik açıdan dengeli bir çevrede yaşama hakkı tanınmaktadır."; madde 3/5: "Ulusal gelişmenin planlanması, yoksulluğun bitirilmesi, sürdürülebilir gelişme, kaynakların adil dağıtımı ve bu kaynaklara erişim, iyi yaşam için teşvik edilmelidir."; madde 83/7: "Toplumun refahı için bireysel menfaatlerden önce toplumsal menfaat iyi yaşam ilkeleriyle uyum içinde olmalıdır."; madde 275/3: "İyi yaşam, bireylerin, toplulukların, halkların ve ulusların haklarını etkili bir şekilde hayata geçirmeleriyle ve yükümlülüklerini çok kültürlülük, farklılıklara saygı ve doğayla bütünleşik yaşam ilkelerine uygun şekilde gerçekleştirilmelidir.".

üretim gücü yerine toplumsallığın içkin bir parçası anlamına geldiğini belirtirken, aynı zamanda bu sözcüğün verimli ve sağlıklı toprak ve arazilere sahip olma ve gerekli olduğu ölçüde toprağı ekip biçme ve toprak mahsullerinin çeşitliliğı üzerine düşünüş anlamına geldiğini de belirtmiştir; dahası, nehirleri, ormanları, havayı, dağları ve benzeri varlıkları koruma, bu varlıklara değer verme ve bakma yükümlülüğünü, arazilerin kolektif şekilde idare edilmesini, eğitimin kadim yerli değerlerine dayalı olmasını ve başkalarının haklarının tanınmasını ve saygı duyulmasını da kapsadığını belirtmiştir²⁰⁸.

Buen Vivir'in yerli yorumundan yola çıkan Ekvador Anayasası'ndaki düzenlemeye göre bu kavram Batı'nın ürünü olan çeşitli ekonomik ve sosyal haklar demetine karşılık gelmektedir. Başka bir ifadeyle, Bolivya Anayasası *Buen Vivir*'e etik ilke üzerinden yaklaşırken, Ekvador Anayasası ise daha güçlü bir şekilde, ileri sürülmesi mümkün çeşitli hakları içeren bir haklar topluluğı olarak yaklaşmaktadır. Diğer önemli bir fark da Ekvador Anayasası'nda doğanın veya *Pachamama*'nın haklarının tanınmasından kaynaklı olarak bu hakların gözetilmesi, *Buen Vivir* modeli kalkınma için şart olarak açıkça belirtilmişken²⁰⁹, Bolivya Anayasası'nda ise doğaya zaten bu şekilde içkin haklar tanınmadığı için, *Buen Vivir* modeli kalkınma için de böyle bir gereklilik söz konusu olamamaktadır.

bb) Ekvador Anayasası'nın Uygulamasına Dair Değerlendirme

Doğanın haklarını 71'inci ve 74'üncü maddeler arasında açıkça tanıyan Ekvador Anayasası, 444 maddeden oluşan oldukça ayrıntılı düzenlemelere sahip uzun bir anayasadır. Ekvador Devleti'nin tarihsel süreçlerinin ve demografik özelliklerinin anayasal hükümlere yansıtılmış olduğu net bir şekilde

²⁰⁸ Lalander, s. 154.

²⁰⁹ Bkz. (Yazar tarafından çevrilmiştir.), Ekvador Anayasası, 2008, madde 283: "Ekonomik yapı, insanı bir özne olarak tanımalı; toplum, devlet ve piyasa doğa ile birlikte dinamik ve dengeli bir uyum eğilimi içinde olmalı; bununla da iyi yaşam ilkesinin beraberinde getirdiğı maddi ve manevi koşullar üretilmeli ve çoğaltılmalıdır."

görülebilmektedir. Bu çıkarımlar Ekvador Anayasası'yla bazı temel kaygılar doğrultusunda Ekvador'a hakim olan tüm yönetim biçimlerinin dönüştürülmesi yönündeki güçlü isteğe işaret etmektedir.

Anayasa'da doğanın varlığına, bütünlüğüne, varlığını sürdürmesine ve kendini yenilemesine saygı gösterilmesi güvence altına alınarak, toplumda Batı'nın neoliberal yaklaşımına karşı yerlilerin yaşam felsefesini ve kültürünü esas alan alternatif bir yönetim modeli oluşturulmak istenmiştir²¹⁰. Bahsi geçen alternatif model Anayasa'nın yapı taşlarından biri olup "Refahı Geliştirme Modeli" (Well-being Development Model) veya *Buen Vivir* (=Sumak Kawsay) şeklinde isimlendirilmektedir. Oluşturulması hedeflenen yönetim ve yaşam modeliyle insan, yaşam ortamından kopuk şekilde tek başına ele alınmayıp, aksine sosyal ve ekolojik bağlamında değerlendirilmiş ve böylece insanın doğa ile mücadele etmesi yerine aradaki ilişkinin barış içinde bir uyuma dönüştürülmesi hedeflenmiştir. Bu hedefin gerçekleştirilmesi için de doğanın ve insanın hakları arasında eşitlik söz konusu olmakla birlikte, esasında insanın hakları doğanın haklarına tâbi kılınmıştır. Ülkenin kalkınması da bu modele göre, fosil yakıtlara ve doğal kaynaklara aşırı bağımlılık yerine, bilgiye, kültürel zenginliğe ve biyoçeşitliliğe dayanan bir kalkınma anlayışına yönelmiştir²¹¹.

Ekvador Anayasası öngördükleri ve hedefledikleri bakımından dünyaya yeni sürdürülebilir bir kalkınma modeli sunsa da Anayasa, düzenlenişi itibariyle bazı sorunları bünyesinde barındırmaktadır. Bu sorunlar ise uygulamada Anayasa'nın hazırlanma amacıyla ters düşen sonuçlara yol açabilmektedir. Anayasa'nın içeriğindeki problemlerle başlamak gerekirse; öncelikle belirtildiği gibi Anayasa'nın uzun ve ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmış olması maddeler arasında çelişki yaratan bir durumdur. Buna ilaveten insanın ve doğanın

²¹⁰ Rühls – Jones, s. 11.

²¹¹ Melissa Arias, "Conversation with Natalia Green about the Rights of Nature in Ecuador", Yale Center for Environmental Law and Policy, USA, 2015, <http://environment.yale.edu/envirocenter/post/conversation-with-natalia-greene-about-the-rights-of-nature-in-ecuador/>, Erişim Tarihi: 23.05.2017.

homojen varlıklar olarak birlikte ele alınması da çelişebilmektedir. Doğanın insanı da kapsayan bir bütün olması, anayasal düzeyde insan ile doğa arasındaki çıkarların paralel olduğu anlamını taşımayacaktır. Başka bir ifadeyle doğanın haklarının gözetilmesi, her zaman insan refahına yönelik değildir ya da bunu sağlamayabilir²¹². Buna göre doğanın varlığını sürdürmesine olanak tanıyan bir durum, insanın temel çıkarına uygun olmayabilir. Anayasa'daki şu iki düzenleme benzer çıkar çatışmasına örnek olarak verilebilecektir²¹³: 71'inci madde doğanın var olma hakkını içerirken 57'nci maddede ise yerlilere yaşadıkları toprakları yönetme yetkisi verilmiştir. Yerlilerin yönetimi doğayı tahrip edecek faaliyetleri de içerebilecek olması sebebiyle 57'nci madde, 71'inci madde ile çelişmektedir.

Benzer şekilde Anayasa'daki ikilik yaratan düzenlemeler, uygulamada da problemlere sebep olacaktır. Şöyle ki; birbiriyle çıkar çatışması içinde olup da anayasal düzeyde homojen bir varlık gibi ele alınması, insanın ve doğanın hakları arasındaki hiyerarşiyi ya da öncelik sırasını bulanıklaştırmaktadır. Bu ise çıkar çatışmasından kaynaklanan bir olayın mahkemelere taşınması halinde, kimin çıkarının öncelikli olduğu konusunun yargılamayı yapan hakimlere terk edilmesi anlamına gelecektir. Bu da benzer konularda farklı yorumları veya farklı hassasiyetleri sebebiyle hakimlerin birbiriyle çelişen çeşitli kararlara imza atmalarına ve en nihayetinde anayasa için verilen mücadelelerin sonuçsuz kalmasına neden olacaktır.

Anayasa'daki düzenlemelere dair diğer tutarsızlık ise Anayasa'da “doğa” veya “Pachamama”dan ne anlaşılması gerektiğine dair herhangi bir bilgi içeren tanımın bulunmamasıdır. Tanım yokluğu, anayasa yazım tekniği açısından da eleştirilebilecek ve uygulamayı da son derece etkileyebilecek bir durumdur. Keza Ekvador Anayasası bağlamında “doğa”, Anayasa'nın genel konseptinde önem atfedilen ve ayrı bölümlerde geniş yer verilen temel anayasal unsurlardan birini teşkil etmektedir. Bu denli önemsenen ve detaylandırılan bir unsurun yoruma açık

²¹² Rühls – Jones, s. 11.

²¹³ Whittemore, s. 670.

halde bırakılması, bir tanımının dahi yapılmaması, “doğa”ya ilişkin tüm düzenlemelerle güdülen amacın aksi sonuçların doğmasına neden olabilecektir. Daha açık ifadelerle anayasal hükümlerin yasalara nasıl entegre edileceği hususunda yol gösterici olmayacağı gibi, doğanın haklarını ileri sürmek isteyenler için de yargılama sürecinde karşılaşılabilecekleri ciddi bir eksiklik; buna karşı, anayasalardaki sözcüklerin spesifik tanımlardan ziyade, zamanla değişebilecek veya gelişebilecek içeriklere sahip şekilde geniş yorumlanmaya müsait olması gerektiği de olumlanan bir durumdur²¹⁴. Kaldı ki, “doğa”ya insanlar tarafından bir tanım getirilmesi, doğayı yapılan tanım üzerinden sınırlama ihtimalini taşıması sebebiyle problematiktir.

Doğaya özgü hakların tanınması, yargılama usulüne ilişkin soruları da beraberinde getirmiştir, ancak bu sorular yeni değildir. 1972 senesinde Profesör Christopher Stone’un, sonradan ikonik bir makale²¹⁵ haline gelen ve kitap²¹⁶ olarak da basılan Sierra Kulübü’ne ilişkin davaya dair sunduğu rapora göre, California kanunundaki vesayet düzenlemesi uyarınca bir tren yolu şirketi “kişi” (person) kabul edilirken, anayasal düzenlemelerin hakları koruma amacıyla yaratıldığı düşünüldüğünde ve avukatların ileri sürmesi halinde, tehlike altındaki bir nehir de bu hükme göre pek ala “kişi” olarak kabul edilmeli ve örneğin Çevreyi Savunma Fonu (the Environmental Defense Fund) gibi oluşumlar ekolojik dengeyi bozan şirket faaliyetlerine karşı mahkemeye başvurabilmeli ve davaya vasi olarak atanabilmelidir²¹⁷.

Ekvador Anayasası’nın uygulamasında da karşılaşılan kimin doğanın hakları için harekete geçeceği ya da mahkemede kim tarafından nasıl temsil edileceği soruları uzun yıllar tartışılmıştır ve tartışılmaya da devam etmektedir.

²¹⁴ **Peter Burdon**, “The Right of Nature: Reconsidered”, University of Adelaide Law School Research Paper No. 2011-010, Australian Humanities Review, S. 49, 2010, s. 75.

²¹⁵ **Christopher D. Stone**, “Should Trees Have Standing? – Toward Legal Rights for Natural Objects”, Southern California Law Review, C. 45, 1972, (Southern California Law Review), s. 450-501.

²¹⁶ **Christopher D. Stone**, Should Trees Have Standing?: Law, Morality, and the Environment, Oxford University Press, New York, 2010.

²¹⁷ **Stone**, Southern California Law Review, s. 465-467.

Anayasal düzenlemeyle güvence altına alınan haklara ilişkin usullerin yeterince açık olmaması, hakların hayata geçirilmesini güçleştirmektedir. Anayasal hakların ve yükümlülüklerin, mahkemelerde uygulama alanı bulabildikleri ölçüde değerli olmaları sebebiyle, hak ihlallerinde kimin nasıl harekete geçeceği açıkça gösterilmesi önemlidir. Ekvador Anayasası'nın 71 ile 74'üncü maddeleri arasında tanınan hakların varlığı bu anlamda yeterli olmayıp hakların hayata geçirilebilmesi için kimler tarafından ileri sürüleceğinin de belirtilmiş olması veya bu konuda yerleşik bir doktrinin varlığı gereklidir.

Ekvador Anayasası anayasal hakların yargısal korumasına ilişkin *acción de amparo*²¹⁸ olarak isimlendirilen bir imkana sahiptir. *Amparo*'ya göre, davacı kişi kesinlikle zarar gören veya mağdur kişi olmalıdır. Keza 88'inci maddede de anayasal hakların ileri sürülebilmesi için bu şart aranmıştır²¹⁹. Kural bu olmakla beraber, Ekvador Anayasası'nın 71 ile 74. maddeleri arasındaki hakların doğaya tanınmış olması ve bu hakların ihlal edilmesi halinde ise doğanın, haklarını mahkemeye taşıması ve kendisini temsil etmesi söz konusu olamayacağı için, doğanın haklarının mahkemelerde kimin tarafından nasıl ileri sürüleceği sorunsalı ortaya çıkmaktadır.

Anayasa'nın 71'inci maddesinin ikinci fıkrasına göre her kişi, topluluk, halk veya ulus kamu organlarının önünde doğanın haklarının tanınmasını talep edebilme yetkisini haiz kılınmıştır. Hükme *actio popularis* yorumu getirilerek²²⁰ davacı kişinin doğrudan zarar gören veya mağdur kişi olması aranmayıp herhangi

²¹⁸ Amparo sözcüğü etimolojik olarak yardım, koruma, himaye anlamına gelmekte olup *accion de amparo* ise başka Latin Amerika ülkelerine ait anayasalarda olduğu gibi Ekvador Anayasası'nda da tanınmış koruma davasıdır. Söz konusu koruma davasının amacı ise temel hak ve özgürlüklerin ihlal edilmesine veya ihlal edilme girişimine karşı koruma sağlamaktır. Böylece temel hakların kısa süre içinde korunmasını sağlamak için olağan usul hukukuna eklenmiş olağandışı bir yoldur. Bkz. **Sibel İnceoğlu**, *Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Türkiye ve Latin Modelleri*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 4-5; **Carl Bruch - Wole Coker – Chris VanArsdale**, “Constitutional Environmental Law: Giving Force to Fundamental Principles in Africa”, *Columbia Journal of Environmental Law*, C. 26: 131, 2001, s. 173, Ed. James R. May – Erin Daly, *Environmental Constitutionalism Volume II*, Edward Elgar Publishing, UK, 2016, s. 135.

²¹⁹ **Whittemore**, s. 667.

²²⁰ **Michelle P. Bassi**, “La Naturaleza O Pacha mama de Ecuador: What Doctrine Should Grant Trees Standing?”, *Oregon Review of International Law*, C. 11, 2009, s. 465.

bir kişi doğanın haklarını savunabilecektir. 71'inci maddenin *actio popularis* yorumuyla, *amparo* ilkesi aşılarak, vesayet ilkesi doğrultusunda mahkemelere erişim sağlanabilecektir. Ne var ki, anayasal direktifler tek başına doğaya tanınan hakların uygulamasını sağlamadığı gibi, yargılamayı yürüten hakimlerin de farklı anlayışlara ve hassasiyetlere duyarlı olması sebebiyle yargılama süreçlerine dair belirsizlik devam etmektedir. Bu sebeple yasal sınırları ve usulleri belirsiz anayasal hakların uygulamada da güvence altına alınması bir eşik olup, bu eşiğin aşılması ancak tutarlı bir doktrinin oluşturulmasıyla ve doğaya tanınan hakların yargı denetimine açık hale getirilmesiyle mümkün olacaktır.

Açıklamalara ilaveten emsal Vilcabamba Nehri Kararı'nın yargılama usullerine ilişkin bölümü konusu gelmişken belirtilmelidir. Buna göre; Mahkeme tarafından *acción de protecci3n* şeklinde usule ilişkin bir eylem biçimi kabul edilmiştir. Doğanın yargısal korumasını doğrudan ve etkili bir şekilde sağlamak ve doğaya özgü hakların uygulanmasında söz konusu olan usule ilişkin engelleri aşmak için öngörülen *acción de protecci3n*, doğanın tartışılmaz ve tamir edilemez önemi nedeniyle ihtimal dahilinde olan zararların da derhal sona erdirilmesi için etkili bir yol olarak kabul edilmiřtir²²¹. Bu sayede doğanın sadece kesin veya ispatlanması mümkün zararlara karşı değil, zarar ihtimaline karşı da korunması da insanların sorumluluğuna dahil edilmiştir. Ne var ki söz konusu kararları takip eden başka mahkeme kararlarının bulunmadığı belirtilmektedir²²².

Hakların ileri sürülmesine dair usullerin kesin ifadelerle belirlenmiş olması ya da bu konuda mahkemelerin karar birliğine varmış olması, adil yargılanmanın önünü açacak ve hukuk güvenliğinin tesisini sağlayacaktır. Hakimlerin inisiyatifine bırakılan mevcut durumda ise doğaya özgü hakların ihlal edilmesi halinde, Anayasa'nın ruhuna uygun kararlar verilebilecek olsa da başka

²²¹ **James R. May – Erin Daly**, “The Ecuadorian Exemplar: The First Ever Vindications of Constitutional Rights of Nature”, *Review of European Community and International Environmental Law*, 21(1), 2012, s. 63-64, Ed. James R. May – Erin Daly, *Environmental Constitutionalism Volume II*, Edward Elgar Publishing, UK, 2016, s. 437-438.

²²² **Rühs – Jones**, s. 13.

kararların aynı nitelikte olacağına dair bir garanti yoktur. Keza yerel yönetimin Vilcabamba – Quinara arasındaki otoyolu genişletme faaliyetlerinin Vilcabamba Nehri kenarında ikamet eden ve “Cennet Bahçesi” (the Garden of Paradise²²³) isimli alternatif yaşam projesi yürüten çiftin yaşam alanlarını ve Vilcabamba Nehri’ni olumsuz etkilemesine dayanan²²⁴ Vilcabamba Nehri Davası’nda²²⁵, yerel mahkemenin davacı çifte ait mülkün inşaat çalışmaları sebebiyle herhangi bir zarara uğramadığı yönündeki bilirkişi raporuna dayanarak verdiği karara karşı, Üçüncü Loja Hukuk Mahkemesi *Buen Vivir*’e ve gelecek kuşakların haklarına işaret ederek davacıların taleplerini kabul etmiş ve yargılamaya geçerek doğanın hakları bakımından ilkesel kararlar vermiştir. Vilcabamba Nehri hakkındaki karara ilaveten, Mart 2011’de Ekvador’un kuzeyinde yer alan San Lorenzo ve Eloy Alfaro bölgelerinde yürütülen yasadışı altın madenciliği faaliyetlerinin Santiago, Bogota, Onzole ve Catapas nehirlerini kirlettiği ve böylece doğanın haklarının ihlal edildiği İçişleri Bakanı tarafından ileri sürülmüştür. Bu suç duyurusundan iki ay sonra Pichincha İkinci Ceza Mahkemesi sadece madencilik faaliyetlerinin sona erdirilmesi kararıyla yetinmeyip, Ekvador silahlı kuvvetleri ile polisinin de desteğiyle madencilikte kullanılan tüm malzemelere el konulması yönünde karar vermiştir²²⁶. Bu kararla doğanın haklarının maden işletmesinin mülkiyet hakkından daha öncelikli olduğu ortaya koyulmuştur²²⁷.

Son çelişkili durum ise, yereldeki hassasiyetler ile evrensel çıkarlar arasında söz konusu olabilecektir. Bu çelişkinin esas nedeni, her şeyi ve herkesi

²²³ Garden of Paradise, http://www.gardenofparadise.net/Garden_of_Paradise/Home.html, Erişim Tarihi: 24.05.2017.

²²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Sofia Suarez**, “Defending Nature: Challenges and Obstacles in Defending the Rights of Nature Case Study of the Vilcabamba River, CEDA – Friedrich Ebert Stiftung, Ekvador, 2013; **Rana Göksu**, “Yeni Anayasa Arayışında Vilcabamba Nehri’ni Bulmak”, Güncel Hukuk Dergisi, 8-152, İstanbul, 2016, s. 30-32; **Şirin**, Doğanın Hakları, s. 64-68.

²²⁵ Üçüncü Loja Hukuk Mahkemesi (Third Civil Court of Loja), Dava No. 11121-2011-0010, Ekvador, 30 Mart 2011.

²²⁶ **May – Daly**, s. 65, Ed. James R. May – Erin Daly, Environmental Constitutionalism Volume II, Edward Elgar Publishing, UK, 2016, s. 439.

²²⁷ Benzer şekilde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de Hamer / Belçika Kararı’yla çevrenin korunmasının (environmental protection) mülkiyet hakkının da dahil olduğu diğer tüm çıkarlardan üstün olduğu yönünde karar vermiştir. Bkz. ECHR, Hamer / Belçika, No. 21861/03, 27.11.2007, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-119476>, Erişim Tarihi: 09.06.2017.

içeren, her durumla ve her yerle etkileşim halinde olan doğanın, yerel bir yasal metinde düzenlenme çabasından kaynaklanmaktadır. Bu konunun tek başına başka bir çalışmanın konusu olabilecek kapsamda geniş olduğu bilinciyle kısaca bahsetmek gerekirse; fosil yakıt tüketimi yerine hidrolik güç ile enerjinin sağlanması küresel çapta sera gazı emisyonunun azaltılması için etkili bir yöntemdir, ancak küreseldeki bu etki yerel açılarından aynı yönde olmayabilir. Buna göre, hidrolik güç için bir nehre kurulacak hidro elektrik santral veya baraj inşası yerel ekosistemi yok edebilecektir. Elbette uzun vadede yereldeki nehre ilişkin tahribat, en nihayetinde küresel üzerinde de etkili olacaktır, ancak örneklendirildiği gibi yerel ölçekte yapılan düzenlemelerin hepsi küresel iyiye her zaman yönelmeyebileceği gibi tersi şekilde, küresel düzenlemeler de her zaman yerele olumlu anlamda hitap etmeyebilecektir.

Açıklamalar ışığında anlaşılmaktadır ki, her ne kadar teorik olarak anayasal reformlar devrimsel bir nitelik taşısa da söz konusu reformlar her zaman beraberinde kendisinden beklenen reformlara uygun zihniyeti ve uygulamaları doğal olarak getirmez. Bu sebeple de teoriyle pratiğin uyumu, eleştirel bir perspektiften değerlendirilmelidir. Anayasal düzenlemelerinin ekosantrizme yaklaştığına dair ciddi iddiaların olduğu Ekvador örneği ele alındığında, düzenleme ve uygulama arasında açıklandığı gibi uyumsuzluklar ve çelişkiler olduğu gibi, çalışmanın kapsamı gereği açıklanmayan siyasal ve ekonomik sebeplere dayanan başka uygulama pürüzleri de mevcuttur. Bu durum Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nın bir "zihniyet" yaratma amacına ne kadar uygun düşecektir? Uygulayıcılarıyla içselleştirilememiş doğanın hakları, Ekvador Anayasası'nın Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nın hedeflediği ekosantrizme ne kadar yakındır? Bir kamufraj anayasa²²⁸ örneği olarak kabul edilebilecek Ekvador Anayasası, doğaya ilişkin çeşitli duyarlılıkları içeren anayasal düzenlemeleriyle

²²⁸ Anayasa hukukuna ait bir terim olarak kamufraj anayasa, genel itibarıyla anayasa metni ile uygulaması arasındaki tutarsızlıkların mevcudiyeti halinde söz konusu olmaktadır. Anayasal belgeye dayanan bir anayasa olsa da yönetim, kurumsal uygulamalarıyla anayasa bağlılık göstermemektedir. Bkz. **Jane-Erik Lane**, *Constitutions and Political Theory*, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), Manchester University Press, Manchester and New York, 1996, s. 118-119.

uygulamada doğa yıkımını kamufle ederek Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'yla işaret edilen anlayış ve sistem için teorik düzenlemelerin yeterli olmadığının somut bir örneğini teşkil etmektedir. *Pachamama*, *Buen Vivir* söylemleri ve doğanın bütüncüllüğüne yapılan vurgu ise Ekvador Anayasası'nın yetersizliği sebebiyle antroposantrizmi sürdürecektir. Başka bir ifadeyle doğaya uygulaması meçhul anayasal hakların bahşedilmesi telafi edici hümanizm anlayışından öteye gitmeyecektir.

IV. Küresel Yeryüzü Anayasacılığı Perspektifi

Etik değerler bir toplum için olmazsa olmazlardır. Toplumun etik kabullerine göre kişiler davranışlarını ve ilişkilerini belirlerler. Bu etik değerler zaman içinde kemikleşerek toplumun kuralları haline dönüşebilir ve iktidarın da etkisiyle kuralların ihlal edilmesi çeşitli yaptırımlara bağlanabilir. Etik değerlerin pozitif hukuka dönüşmesi halinde, toplumdaki ilişkilerin ürünü olan haklar ve sorumluluklar ortaya çıkar. Böylece etik hem hukuku yaratma hem de hakları belirleme bakımından önemli bir yapı taşıdır.

Doğa ve insan ilişkilerini, insanın yeryüzündeki yerini ve doğanın insan yaşamına etkisini ele alan anayasaların ve anayasa altı düzenlemelerin veya uluslararası metinlerin temelini oluşturan bir etik anlayışı mutlaka bulunmaktadır. Konu, yeryüzünün tamamı ya da bir parçası olduğunda Türkçe literatürde bu etik yaklaşımlar “çevre etiği” (environmental ethics) kavramı altında incelenmektedir. Antroposantrik etik açısından söz konusu olan, gerçekten “çevre etiği”dir, ancak bu kavram zamanla içerik bakımından gelişim gösteren diğer etik türlerini kapsayamamaktadır. Bu görüş, André Gorz'un “çevreci” ve “ekolojist” kavramları üzerinden açıkladığı yaklaşım farkına ilişkin görüşüyle paralellik gösterir. Gorz'a göre; “çevreci” yaklaşım, kapitalizm tarafından serbest ekonomi anlayışına getirilen ve sistemin temel eğilimiyle uyumlu bazı yeni kısıtlamalara dayanırken, “ekolojist” yaklaşım ise her yere yayılan serbest ekonomik hedeflerin

alanını daraltmayı ve ekonominin, bireylerin gelişimine hizmet etmesini hedefler²²⁹. Keza Murray Bookchin de “çevreci” ve “ekolojist” yaklaşım arasında benzer bir ayırım yapmıştır²³⁰. Bu bağlamda kavramsal kullanım açısından tartışılabilir “çevre etiği” başlığının, içerik itibarıyla doğaya ilişkin öne sürülen bütün etik türlerini kapsayamayacağı da ileri sürülebilecektir.

Bu başlıkta, ilk olarak insan hakları içinde kategorize edilen çevre hakkının ortaya çıkışı ve içeriği, hukuki zeminde doğanın devletler tarafından ele alınma şekli olarak açıklanacaktır. Akabinde ise ekonomik ve politik önceliklerle insan faaliyetlerini sınırlayarak çevreyi koruma ve iyileştirme amacına yönelmiş olan Çevre Hukuku’nun, yaşanan ekolojik krizlere karşı çözüm üretmemesinden bahsedilecektir. Ekolojik krizler sonucu ortaya çıkan yeni etik arayışları genel hatlarıyla açıklanacak, ve son olarak, ekosantrik etik yaklaşımını benimseyen Küresel Yeryüzü Anayasacılığı bu etik çerçevesinde değerlendirilecektir.

A- İnsan Hakları İçin Çevre Hakkı

İnsan haklarının, dinamik yapısı gereği tarihsel evrim sürecinden geçtiği kabul edilmektedir. Toplumsal ihtiyaçlara ve koşullara bağlı olan insan hakları, bu olgulara uygun şekilde çeşitlenmekte ve ortaya yeni çıkan haklarla hakların eski içerikleri değişerek zenginleşmektedir²³¹. İnsan hakları bireyin konumundan hareketle önce kişisel ve siyasal haklar, daha sonra bu haklara ekonomik ve sosyal hakların da eklenmesiyle gelişme göstermiştir. Yirminci yüzyılın ortalarından itibaren sömürgeciliğe karşı bağımsızlık mücadelesi vermiş halkların baskı ve girişimleri sayesinde “dayanışma hakları” veya “üçüncü kuşak haklar” kategorize edilmeye²³² başlanmıştır. Birleşmiş Milletler’in Tahran’da düzenlediği İnsan

²²⁹ **André Gorz**, Kapitalizm, Sosyalizm, Ekoloji Yönetim Bozuklukları Arayışları, (Çev. Işık Ergüden), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 118.

²³⁰ **Murray Bookchin**, Ekolojik Toplum, s. 85-86, 106, 142.

²³¹ **Keleş – Ertan**, s. 70.

²³² İnsan haklarının sınıflandırılmaya olanak tanımayan, birbirine bağlı ve birbirini tamamlayan yapısının farkındalığı içinde, bu kategorizasyon insan haklarının tarihsel gelişimini daha anlaşılır şekilde ortaya koyabilme amacıyla yapılmıştır.

Hakları Uluslararası Konferansı ile bu haklar somutlaşmıştır²³³: 1968 Tahran Bildirgesi ile insan hakları, birey ekseninden grup ve topluluk eksenini de içeren bir zemine doğru çekilmiştir. Çevre hakkını da kapsamına dahil eden dayanışma hakları, bir arada yaşama anlayışı çerçevesinde tüm toplumsal çabaların birleştirilmesine dayanan, bireyi ve devleti aynı derecede sorumlu tutan ve gelecek kuşakları da ilgilendiren haklar olarak tanımlanmaktadır²³⁴. Zaman içinde insanların yaşam koşullarını etkileyen sorunların uluslarüstü bir nitelik kazanması, insanların ihtiyaçlarının ve toplumsal koşulların olağan bir sonucu olarak insan haklarına bazı hak eklemeleri yapılmasına yol açmıştır.

1970’li yıllardan itibaren “çevre hakkı” (environmental rights) insan hakları içinde bir hak olarak sayılmıştır. İlk kez 1972 yılında, Birleşmiş Milletler’in Stockholm Bildirgesi’nin ilk ilkesinde “Özgürlük, eşitlik ve kaliteli bir çevrede onurlu ve yeterli yaşam şartları sağlanmış olarak yaşamak insanların temel bir haklarıdır. (...)”²³⁵ şeklindeki ifadelerle çevre hakkından özgün bir hak olarak bahsedilmiştir. Çevre hakkının kapsamı ve içeriği uluslararası belgeler üzerinde gelişerek genişletilmiştir. Bu sayede anayasaların ve ulusal ölçekteki yasal düzenlemelerin konusu haline gelmiştir. Bu başlıkta çevre hakkı detaylı bir şekilde irdelenmeyecektir. Çevre hakkı, Küresel Yeryüzü Anayasacılığı’nda hakim olan yaklaşım ile çevre hakkının esas aldığı etik arasındaki farkı ortaya koyma amacına uygun düştüğü ölçüde aktarılacaktır.

Çevre hakkının konusunu oluşturan “çevre” (environment) veya “doğa” (nature) kavramlarının anlamı hususunda literatürde bir fikir birliği bulunmamakla birlikte²³⁶ Bookchin, Batı felsefesiyle başlayan ve “ikinci doğa”

²³³ **Kaboğlu**, Çevre Hakkı, s. 12.

²³⁴ **İbrahim Ö. Kaboğlu**, “Dayanışma Hakları’nın Hukuksal Değeri (Soyut Talepler mi, İnsan Hakları mı?)”, İnsan Hakları Yıllığı, TODAİE Yayını, S. 13/1, Ankara, 1991, s. 47; **Keleş – Ertan**, s. 75.

²³⁵ 1972-Stockholm BM İnsan ve Çevre Konferansı Bildirgesi, Türkiye Barolar Birliği, Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri, TBB Yayınları, Ankara, 2014, s. 67.

²³⁶ Farklı tanımlar için bkz. **Arthur Oncken Lovejoy – George Boas**, “Some Meanings of ‘Nature’”, Primitivism and Related Ideas in Antiquity, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997, s. 447-456: Lovejoy ve Boas, doğumdan maddeye kadar kapsamlı

denilen toplumsal doğa ile insandan arı “birinci doğa”nın birbiriyle zıtlık içinde değil, birbirini paylaşan bir evrim olduğunu ileri sürmekte ve bunu da “toplumsal ekoloji” olarak kavramsallaştırmaktadır²³⁷. Başka bir ifadeyle Bookchin “doğa” kavramını her şeyin var olmasına bağlayan ve dolayısıyla her şeyi kapsayan kullanımdan ziyade, diyalektik içinde genişleyerek farklılaşan evrimsel bir gelişim olarak kullanmaktadır. Bookchin’e göre, birinci ve ikinci doğa olguları “toplumsal ekoloji” terimini açıklamakta ve ekolojik bunalımların kaynağı olarak toplumsal bunalımlara işaret etmektedir. Buradan hareketle, ikinci doğa basit bir şekilde birinci doğaya yük olmayıp, aslında birinci doğanın yapısındaki evrimsel sürecin bir sonucudur²³⁸. Bu bağlamda Bookchin’in ortaya koyduğu değişimi ve gelişimi vurgulayan ekolojik diyalektik, birinci ve ikinci doğayı ve aralarındaki doğal evrimi anlayarak etik anlayış getirme konusunda temel olacaktır²³⁹.

Açıklandığı gibi etik niteliğin tartışılması bakımından önemli olan tanım sorunun yanında, uluslararası hukukta da yaygın şekilde “çevre” olarak çevrilen “environment” kavramına ilişkin bir tanıma uluslararası hiçbir bir belgede yer verilmemiştir. Bu sebeple, uluslararası çevre hukukunda “çevre”nin neye tekabül ettiği konusunda bir sonuca varabilmek için hangi düzenlemeler içinde, bu kavramın nasıl ele alındığının analizi yapılmalıdır. Sağlıklı, güvenli ve ekolojik açıdan dengeli bir çevrede yaşama hakkı, çevrenin geliştirilmesi, çevre kirliliğinin önlenmesi ve çevre sorunları karşısında eski hale döndürme sorumluluğu gibi hak ve yükümlülükler göre “çevre”, insan varlığına bağımlı ve onun hakimiyetindeki bir nesne olarak ele alınmaktadır.

bir liste halinde 66 tanıma yer vermişlerdir, ancak hazırladıkları listenin de yetersiz olduğunu belirtmişlerdir.

²³⁷ **Murray Bookchin**, Özgürlüğün Ekolojisi, (Çev. Alev Türker), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994, s.30 – 31.

²³⁸ **Murray Bookchin**, Toplumsal Ekolojinin Felsefesi: Diyalektik Doğacılık Üzerine Denemeler, (Çev. Rahmi G. Ögdül), Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 145.

²³⁹ Toplumsal ekoloji konusu, bu çalışma kapsamında “doğa” kavramına ilişkin getirilen farklı yaklaşımları ve bu doğrultuda ileri sürülen etiği örneklemek maksadıyla çok sınırlı bir düzeyde ele alınmış olup, geniş kapsamlı toplumsal ekoloji ve ekolojik diyalektik hakkında detaylı bilgi için bkz. **Murray Bookchin**, Toplumsal Ekolojinin Felsefesi: Diyalektik Doğacılık Üzerine Denemeler, (Çev. Rahmi G. Ögdül), Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2014 ve **Murray Bookchin**, Özgürlüğün Ekolojisi, (Çev. Alev Türker), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994.

Klasik hak anlayışının bir ürünü olan çevre hakkının sahipleri, başka bir ifadeyle bu hakkı talep edip kullanabilecek olanlar, bireyler, halklar, kuruluşlar, topluluklar, devletler ve gelecek kuşaklardır. Çevre hakkının özgün bir özelliği olarak hakkın öznelere ile muhatapları aynı aktörlerdir. Yalnızca gelecek kuşaklar, bu hakkın sadece yararlanıcıları konumundadırlar. Çevre hakkı, hak ve yükümlülük diyalektiğiyle klasik hak anlayışındaki özne ve muhatap ilişkisini dönüştürmüş, insanlar arasındaki ilişkiye birey ve çevre ilişkisinin de eklenmesini sağlayarak hak anlayışına yeni bir soluk getirmiştir. Daha doğmamış insanlar, yani aslında bu hak üzerinde somut olarak talepte ve eylemde bulunma imkanları olmayan insanlar, çevre hakkının öznelere olarak belirlenmişlerdir.

İnsan hakları sözleşmelerinden, uluslararası çevre hukukundan, uluslararası mahkeme kararlarından ve anayasalar başta olmak üzere anayasa altı düzenlemelerden kaynaklanan çevre hakkı, antroposantrik yaklaşım sayesinde bireylere tanınmış diğer hakların bir uzantısı olarak ya da insan haklarının bir sınırı olarak değerlendirilmektedir. Uygulamada çevre hakkı çoğu zaman yaşam hakkıyla ilişkilendirilerek, onun devamı olarak görülmekte²⁴⁰ ya da özel hayata saygı veya mülkiyet hakkı gibi haklarla birlikte değerlendirilmektedir²⁴¹. Bu yaklaşıma göre sadece insan için öngörülen hakların bir parçası olarak ya da bireyin kendi kişiliğini çok yönlü bir şekilde geliştirebilmesine imkan sağlayan insancıl yaşam koşullarının bir gereği olarak çevre hakkından söz edilmektedir. Diğer taraftan ise çevre hakkı, kamu çıkarlarına atfedilen önem gereği mülkiyet hakkının sınırı olarak yorumlanmaktadır²⁴². İnsan yaşamı için yaratılmış çevre

²⁴⁰ Örnek olarak bkz. Öneriyıldız / Türkiye, Başvuru No: 48939/99, ECHR, 30.11.2004: Karara konu olayda, İstanbul'un Ümraniye ilçesinde gecekondu yerleşimlerini çevreleyen ve hatta bitişik çöp alanında metan gazı patlamasıyla ortaya çıkan basınçtan çöplerin bir kısmı civar yerleşim yerlerindeki konutlara kaymıştır. Yaşanan bu olay sonucu otuz kişi hayatını kaybetmiştir. Mahkeme, yaşama hakkının kanunla yeterli düzeyde güvence altına alınamaması ve gelecekte insan hayatını tehlikeye atan benzer davranışların caydırılmaması nedeniyle AIHS'nin ikinci maddesinde düzenlenen yaşam hakkının usulden ve yaşanan olay sonucu ölüm önlemede gerekli tedbirlerin alınmaması nedeniyle aynı maddenin esastan ihlal edildiğine karar vermiştir.

²⁴¹ **Kaboğlu**, Çevre Hakkı, s. 139-143.

²⁴² **Keleş – Ertan**, s. 91-92.

hakkı ile çevrenin korunması, geliştirilmesi ve devamlılığı amaçlanmış olsa da esas kaygı duyulan, insan türünün geleceği olmuştur.

Birkaç yüzyıl içinde insan faaliyetleri ve yönetim yapıları, gezegendeki yaşam ağını gelecekte kaygı duymamızı gerektirecek ölçüde etkilemiştir. Yeryüzünün tüm organizmaları arasındaki karşılıklı ilişki insan tarafından yok sayılmış ve insan, yeryüzü üretiminden payına düşenle yetinmeyi aşarak diğer bileşenlerin haklarını da gasp eder hale gelmiştir. Kanıksanmış halde kullanılan kavramlardan olan “doğal kaynak”, doğanın yararlanmaya ve tüketilmeye hazır bir unsur olarak görüldüğüne ilişkin en belirgin örnektir²⁴³. Toprak altı ve toprak üstü varlıkları insan türü için “kaynak” olarak gören bu anlayış, söz konusu varlıkları “kaynak” olarak nitelendirme konusunda da hiçbir sakınca görmemektedir. Bu durum sadece kavramsal bir kullanıma indirgenemeyecek önemdedir, zira kavramlar genel düşünceyle uyumlu tüm nesnelere ve niteliklere gönderme yapmakta ve anlam yüklenenleri ifade etmektedir²⁴⁴. Seçilen kavramlar hem benimsenen veya hakim olan anlayışı işaret etmekte hem de kavramın işaret ettiği anlayışın yarattığı eylemlerin meşruluğunu sağlayan bir algının yaratılmasına da hizmet etmektedir. Bu bakımdan kullanılan dilin ve kavramların belli bir kurgunun ve ideolojinin ürünü olduğu bu konu bağlamında göz ardı edilmemelidir.

B- Çevre Hukukunun Çıkmazı: Ekolojik Bozulma ve Kayıplar

Dünya genelinde 1360’tan fazla uzman tarafından hazırlanan ve 2005 yılında yayımlanan Ekosistemin Milenyum Değerlendirmesi (Millennium Ecosystem Assessment), temiz su, ormanlar ve diğer doğa varlıklarının durumunu, bunların insanlara sağladığı faydaları ve bu faydaların devamlılığı için ıslah, koruma ve iyileştirme imkanlarını ele alarak, içinde bulunduğumuz aşırı

²⁴³ **Birol Ertan**, “Cansız Varlıkların Hakları Olabilir mi? En Azından Tartışabilir miyiz?”, Birikim Dergisi, S. 102, Ekim 1997, <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5138/cansiz-varliklarin-haklari-olabilir-mi-en-azindan-tartisabilir-miyiz#.WIX2iWVYmCQ>, Erişim Tarihi: 23.01.2017.

²⁴⁴ **Berktaş**, s. 12-13.

tüketime dayalı sistemi gözler önüne seren kapsamlı bilimsel bir rapordur. Bu Rapor yaklaşık yüzde altmış oranındaki temiz su, hava ve iklim ile doğal tehlikeler hakkındaki insan ürünü düzenlemeleri kapsayan ekosistem hizmetlerinin bozulmuş ve sürdürülemez olduğunu saptamaktadır; keza Dünya ekosisteminin sağladığı imkanlara göre yaşamını idame ettiren insanların, geçtiğimiz elli yıl boyunca çoğunlukla gıda, temiz su, kereste, elyaf ve yakıt gibi hızla artan taleplerini karşılamak için ekosistemlerin düzenini değiştirdiği, bu değişimlerin insan refahı ve ekonomik gelişmeler açısından kısa vadede önemli kazanımlar sağladığı, ancak tüm bölgelerin ve grupların bu süreçten faydalanamaması nedeniyle sosyal yapılarda ortaya çıkan eşitsizliğin ve kazanımlara ilişkin maliyetlerin uzun vadede çeşitli zararlara neden olduğu ortaya koyulmuştur²⁴⁵. Bu zararların en temel belirtisi olarak iklim değişikliğini göstermek mümkündür.

Uluslararası konferanslar, sözleşmeler, bildirgeler ve anayasallaştırılmış çevre hakkı bu süreçte yaşananlara gerçek bir çözüm sunabilmiş veya en azından bir fark yaratabilmiş değildir. Buna örnek olarak, 2002 yılında Johannesburg'taki Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Zirvesi'nde belirlenen 2010 yılına kadar biyolojik çeşitliliğin yok olma oranının azaltılacağına ilişkin vaade rağmen, Haziran 2010'da Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri, bu hedefin dahi gerçekleştirilemediğini kabul etmek zorunda kalmıştır²⁴⁶. Uluslararası hukukun ve anayasaların "yeşillenmesi"ne ilişkin sürecin yavaş, eksik, etkisiz ve kapsayıcı olmaması ve politik hedefler ile ekonomik refahın ülkelerin önceliklerini teşkil etmesi sebepleriyle tabiat konusunda insan hakları ve demokrasi gibi anayasallaştırılmış değerlere nazaran küresel bir fikir birliği yaratılamamıştır²⁴⁷.

Çevreyi koruma ve iyileştirme amacına yönelen uluslararası girişimler bile benimsedikleri yaklaşım nedeniyle esaslı bir çözüm sunamazken, halihazırdaki

²⁴⁵ Millennium Ecosystem Assessment, *Ecosystems and Human Well-being: General Synthesis*, (Yazar tarafından çevrilmiştir.), Island Press, Washington, 2005, s.1.

²⁴⁶ Cullinan, *Vahşi Hukuk*, s. 56.

²⁴⁷ Bosselmann, *Widener Law Review*, s. 179.

kökleşmiş yönetim yapıları, hukuk ve toplumsal kabuller ekolojik krize sebep olan davranışları zaten teşvik etmekte ve meşrulaştırmaktadır. Amerikalı ekofeminist filozof Carolyn Merchant, “The Death of Nature” başlıklı kitabında, insanın toplumsallık içinde yaşarken doğadan kopuşunu şu şekilde ifade etmiştir: “Dünyanın yaşayan bir organizma ve besleyici ana olarak görülmesi insanoğlunun davranışlarını sınırlayan kültürel bir kısıtlama olarak düşünüldü. Sonuçta kimse kalkıp da bir anneyi vahşice katledip, altın aramak için iç organlarını deşemez, vücudunu parçalayamazdı... Dünya yaşayan ve hassas bir varlık olarak düşünüldüğünde insanların dünyaya yönelik yıkıcı eylemleri ancak ahlaki duruşa karşı bir eylem anlamına gelebilirdi²⁴⁸” Dünya’nın yaşadığı kriz, bütün yapılarla sinmiş bir şekilde doğayı her bir organizmasıyla insan yaşamından soyutlayarak sadece kullanıma açık nesnelere haline dönüştüren antroposantrizmin bir ürünüdür. Yarattığı hukuk ile yaşanan ekolojik krizler arasında bir neden – sonuç ilişkisinin kurulması beraberinde başka etik yaklaşımların tartışılmasını da gündeme getirmektedir.

C- Ekosantrik Etik Yaklaşım

Yeryüzü Anayasacılığı’nın savunduğu ekosantrik (doğa merkezli) etik yaklaşım, antroposantrik (insan merkezli) yaklaşıma getirilen eleştirilerle etiğin tarihsel süreç içinde genişleyerek evrilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu sebeple antroposantrik yaklaşımdaki doğa ve insan konumlandırmalarının bu değişim süreci içinde değerlendirilmesi, ekosantrik etik yaklaşımın esas aldığı değerleri anlayabilmek açısından faydalı olacaktır.

Yeryüzü konusundaki etiğe dair görüşler, insan ve doğanın ahlaki ilginin konusu dahilinde ele alınıp alınmamasına göre değişmektedir. Sadece insanları ahlaki ilginin konusu olarak gören etik kuramlar, antroposantrik olarak

²⁴⁸ Cullinan, Vahşi Hukuk, s. 62.

nitelendirilmektedir²⁴⁹. Antik Yunan Felsefesi'nde bilimin ve felsefenin yarattığı antroposantrik sistem, Batı Felsefi Düşüncesi'nin 17. yüzyıla kadar şekillendirilmesinde etkili olmuştur²⁵⁰. Batı Felsefesi'ne damgasını vuran Aristoteles, antroposantrik yaklaşımın en koyu halini “(...) bitkilerin hayvanlar için, ikinci olarak da tüm öteki hayvanların insanlar için var olduğuna inanmamız gerekir - evcil hayvanlar, insanın onlardan sağlayabileceği besinin yanı sıra, kullanabileceği gibi, kullanması için, vahşi hayvanların da hepsi değilse bile çoğu, yiyecek olarak işe yarar ve başka bakımlardan kullanılır; kendilerinden giyecekler ve araçlar yapılabilir. (...) doğa tüm şeyleri özel olarak insan için yapmış olmalıdır.²⁵¹” ifadeleriyle ortaya koymuştur. Aristoteles'in hiyerarşik bir yapılanma doğrultusunda şekillenen bakış açısına göre, insanın öncelikli konumu nedeniyle her varlık sonunda insanın gereksinimlerine hitap edecektir. Batı Felsefesi'ndeki antroposantrik anlayışın gelişiminde, semavi dinlerin de yaşamı insan üzerinden kurgulaması etkili olmuştur²⁵².

Rönesans ve sonrasında söz konusu olan bilimsel, teknolojik ve felsefi gelişmeler, “mekanist görüş” olarak da kavramsallaştırılan bir yaklaşımı ortaya çıkarmıştır; bu yaklaşım, gezegeni bir makine ve onu meydana getiren parçaları da birbirinden kopuk parçalar olarak tanımlayarak antroposantrik yaklaşımın bir başka yönünü oluşturmaktadır²⁵³. Buna göre Descartes, Newton ve Bacon gibi filozof ve bilim insanları doğanın, matematiksel hesapların ve sayıların altında gizlenmekte olduğunu ileri sürmüşlerdir²⁵⁴. Bu görüşe göre matematiksel fiziğin bilgisi doğayı hesaplayabilmekle birlikte doğayı nesnel bir şekilde yansıtmaktadır. Bu görüş ilgili olduğu alana bağlı olarak farklı isimlerde de anılmaktadır: Teknolojik gelişmeleri esas alan “teknomerkezli yaklaşım”, aydınlanma

²⁴⁹ **Jardins**, s. 198.

²⁵⁰ **George Sessions**, “Ecocentrism and the Anthropocentric Detour”, Ed. George Sessions, *Deep Ecology for the 21st Century*, Shambhala Publications, Boston, 1995, s. 159.

²⁵¹ **Aristoteles**, *Politika*, (Çev. Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 23.

²⁵² **Keleş – Ertan**, s. 188.

²⁵³ **Hikmet Kuran**, “Çevremerkezli Düşünce Ekseninde Nazi Ekolojisi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013, s. 18.

²⁵⁴ **Serres**, s. 53-54.

düşünürlerinin paylaştığı “aydınlanmacı görüş” veya modern çağın şekillendirilmesi açısından önemli görülen “modern görüş” bu kullanımlara örnektir²⁵⁵. Felsefi, bilimsel ve teknolojik araçlarıyla insanın doğaya hükmedebildiği iddiası üzerinden antroposantrik yaklaşıma meşruiyet kazandırılmıştır.

Etiğin içeriği çeşitli düşünürler tarafından farklı gerekçelerle temellendirilmiştir. “Kartezyen görüş”e göre, bilinçli olan her şey ahlaki ilginin konusu olabilecek, bilinçli olmayan her şey ise fiziksel nesne olmasının gereği olarak etiğin kapsamı dışında kalacaktır²⁵⁶. Bilinç, hissetme ve düşünme gibi kabiliyetlerin sadece insanlarda mevcut olduğunu kabul eden bu yaklaşımın vardığı sonuca göre, sadece insanlar özne olarak etiğin konusunu oluşturabileceklerdir. Kartezyen görüşün dışında, John Passmore’un “bekçilik” (stewardship) misyonu çerçevesinde insana, doğayı kendisine göre mükemmelleştirebilmesi amacıyla sorumluluk yükleyen görüşü, René Dubos’un insanın en önemli değer olarak doğada tek olmadığını, ancak en üstün değer olduğu yönündeki görüşü²⁵⁷ veya William H. Murdy’nin evrim sürecinde doğadaki tüm canlıların eşit gelişme göstermemelerine dayanarak insan ile diğer canlıların eşit sayılamaması nedeniyle insan haklarının diğer türlerin haklarından üstün olacağı görüşü örnek olarak verilebilir²⁵⁸. Görülmektedir ki tüm bu görüşlerin algıladıkları evrende insan, ayrı ve üstün bir tanım üzerinden ele alınmaktadır.

Antroposantrik etiği genişleten ilk adım, insan dışındaki canlıları da ahlaki ilginin konusu yapan biyosantrik (canlı merkezli) etik yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre etiğin kapsamına hayvanlar dahil edilmiştir. 1974 tarihli “The Rights of Animals and Unborn Generations” (Hayvanların ve Doğmamış Kuşakların

²⁵⁵ **Hasan Ünder**, Çevre Felsefesi Etik ve Metafizik Görüşler, Doruk Yayıncılık, Ankara, 1996, s. 37; **Keleş – Ertan**, s. 20.

²⁵⁶ **Jardins**, s. 200-201.

²⁵⁷ **Bilge Kağan Şakacı**, “Değer Kavramı Ekseninde Derin Ekoloji Yaklaşımının Çözümlemesi”, Mülkiye Dergisi, 37: 1, 2013, s. 13.

²⁵⁸ **Keleş - Ertan**, s. 189–192.

Hakları) isimli Joel Feinberg'e ait deneme biyosantrik yaklaşıma ilişkin ilk çalışma olarak kabul edilmektedir²⁵⁹. Etiğin kapsamına hayvanların dahil edilmesi hayvan haklarının da gündeme gelmesini beraberinde getirmiştir. Bu durum etik ilgiye değer olmanın hak sahipliği için bir gereklilik olduğu sorgusunu yaratabilecektir. Bu sorgulama etik ile hak öznesi olma arasındaki bağlantının kurulması bakımından önemlidir. Keza, hayvan hakları savunucusu Tom Regan, “içkin değer” (inherent value) kavramı üzerinden hayvan haklarını tartışmıştır. İçkin değere sahip olmak insan olmaktan geçiyorsa, bu durum insanın yaşamaya değer bir canlı, yani “yaşam öznesi” olarak kabul edilmesinden ileri gelmektedir. Regan da aynı görüşün genişletilerek hayvanlara da sirayet etmesini savunmuştur²⁶⁰. Regan'ın ileri sürdüğü içkin değer meselesi, ekosantrik yaklaşım çerçevesinde insanları ve hayvanları aşarak tüm varlıklara kendinden menkul hakların tanınması hususu bakımından önemli bir temeldir.

Hayvanların ve insanların yaşam öznesi olduğundan hareketle sadece onlar etik ilginin konusu olmuşlarsa da bunun yanı sıra yaşamın kutsallığı referansıya “yaşama saygı” etiğini ortaya koyan Albert Schweitzer ise canlıların yaşam formları arasında herhangi bir hiyerarşi olmadan tüm yaşamların saygı gösterilmeyi hak ettiğini ileri sürmüştür²⁶¹. Paul W. Taylor ise canlı varlıkların hak sahipliği konusunda önemli bir altyapı oluşturmuştur. Taylor'ın biyosantrik yaklaşımı, etik ilginin ekosantrik yaklaşıma doğru evrilmesi açısından önemli argümanlar ortaya koymuştur. Bitki ve hayvanların yaşamlarına saygı gösterilmesi görüşünün ötesinde, her canlının kendinden menkul değerlere sahip olduğundan hareketle, insan haklarına gösterilen saygı ile diğer canlıların haklarına aynı ölçüde saygı gösterilmesi gerektiğini ileri sürmüştür²⁶². Bu sebeple

²⁵⁹ **Jardins**, s. 217.

²⁶⁰ **Kuran**, s. 11.

²⁶¹ **Keleş – Ertan**, s. 194.

²⁶² **Aysel Gamze Karakoç**, “Çevre Sorunlarına Etik Yaklaşım”, Ed. Mehmet C. Marın – Uğur Yıldırım, Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar, Beta, İstanbul, 2004, s. 65-66.

biyosantrik yaklaşımın en önemli sonucu insan ile diğer canlı varlıkların eşit hakları olabileceğine ilişkin tezdır²⁶³.

Ekosantrik yaklaşım ise etik ilgi alanının kapsamını canlı – cansız varlık ayrımını ortadan kaldırarak doğanın bütünü kapsayacak şekilde genişletmektedir. Diğer etik yaklaşımlarda olduğu gibi bu etik yaklaşımda da farklı görüşler kendini göstermiştir. Thomas Carlyle, antroposantrik yaklaşımın en görünür hali olan ve yeryüzünü makineye benzeten mekanist görüşe karşı sistemin dinamiklerini ve insanın manevi çöküntü halini eleştirmektedir. “Romantizm” olarak kavramsallaştırılan moderniteye karşıt görüşe göre, akla dayanan ayrımların yapay, empoze edilmiş ve insan yapısı ayrımlar olmaları gereği, gerçeğe ancak sezgi yoluyla, doğayı gözlemleyerek, edilgen bir şekilde, bilim ve muhakemeyle değil, katılım yoluyla ulaşabilmek mümkündür²⁶⁴.

Eşitlikçi ekosistemden bahseden ilk kişi olan Aldo Leopold’un diğer organizmalarla “seyahat arkadaşı” olduğumuz yönündeki fikirleri²⁶⁵ ise “toprak/yeryüzü etiği” (land ethic) anlayışını yaratmıştır. Bu etiğin topluluk sınırlarını karaları, suları, bitki ve hayvanları, yani tüm yeryüzünü kucaklayacak şekilde genişlettiğini ve böylece hem topluluk üyelerine hem de topluluğun kendisine saygı duyulduğunu belirtmiştir²⁶⁶. Leopold, tüm varlıklara ayrı haklar tanınmasından ziyade yeryüzünün bütünlüğüne vurgu yapmaktadır. Bu sebeple de topluluk üyelerinin çıkarları yerine bütünün devamlılığı ve işleyişi önemlidir. Leopold’un görüşleri, doğanın tüm varlıklarla bir bütün olduğu anlayışının ekosantrik etik yaklaşıma yerleşmesi bakımından etkili olmuştur.

²⁶³ **Mesut Kayaer**, “Çevre ve Etik Yaklaşımlar”, Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, C.1, S. 2, 2013, s. 71.

²⁶⁴ **Kuran**, s. 23 oradan dn. **Karl Jones**, Kant and the Nineteenth Century: A History of Western Philosophy, C. 3, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1969, s.102.

²⁶⁵ **Keleş – Ertan**, s. 185 ve oradan dn. **Bill Devall – George Sessions**, Deep Ecology, Gibbs M. Smith, Utah, 1985, s. 86.

²⁶⁶ **Aldo Leopold**, Bir Kum Yöresi Almanacağı, (Çev. Ufuk Özdağ), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2013, s. 212-214.

Ekosantrik etiğin diğeri önemli örneği ise derin ekoloji görüşüdür. Bu görüş Arne Naess ile özdeşleşmiştir. Naess, bu görüşü “içsel değer” kavramı ile temellendirmiştir. Naess’e göre, doğada bulunan her varlık sahip olduğu değer gereği saygı duyulmayı hak etmektedir²⁶⁷. Tüm varlıkların kendi özleri gereği değerli olduğu yaklaşımı ekosantrik yaklaşımın da esasını oluşturmaktadır. Söz konusu içsel değer varlığı için insanın veya başka bilinçli varlığın ilgi alanına girmesi gerekmemektedir, varlığın yeryüzündeki mevcudiyeti yeterlidir²⁶⁸. Bu görüşün bir diğeri önemli vurgusu ise canlı - cansız varlık ayrımı yapmaksızın yeryüzündeki tüm varlıkları yaşam formu içinde değerlendirmesidir. Buna göre nehirler, dağlar da kendi içsel değerlerine sahiptir. Aynı zamanda yeryüzündeki yaşam formlarının çeşitliliğini kabul etmek, farklı kültürel yaşamları ve yerlileri de kabul etmek anlamına gelecektir. Bu noktada ekosfer, bireysel çeşitliliğin eşitliği içinde birbirine bağlı bir bütünü meydana getirmektedir.

Antroposantrik yaklaşımdan hareketle insanın dünyadaki tek ve üstün odak olduğu kanaatine karşı ekosantrik yaklaşım, farklı görüşlerle de olsa ortak bir paydada buluşarak, insanlar tarafından fark edilmesinden bağımsız şekilde doğanın kısmen veya bütün olarak değer sahibi olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda, yaşanan ekolojik krizlerin ve buna bağlı insanlık krizlerinin gerçek anlamda önüne geçilebilmesi için antroposantrik ve ekosantrik etik yaklaşımlar arasında ikili bir felsefi ayrıma gidilmesi önem arz edecektir.

D- Küresel Yeryüzü Anayasacılığında Hak Sahibi Olabilenler

Yasalarda ve yönetim şekillerinde benimsenen etiğin antroposantrik yaklaşım yerine, doğa merkezli yaklaşıma dayandırılması gerektiğine ilişkin bir algı ve eğilim günümüz devletlerinin bir kısmında söz konusu olmaya

²⁶⁷ Şakacı, s. 20.

²⁶⁸ Arne Naess, “The Deep Ecology Movement: Some Philosophical Aspects”, Ed. George Sessions, Deep Ecology for the 21st Century, Shambhala Publications, Boston, 1995, s. 68-69.

başlamıştır²⁶⁹. Bu algının tüm devletlere sirayetini teşvik etmek ve bu yönde anayasal bir hareketlilik yaratmak ise Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nın amaçlarından birini oluşturacaktır. Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nın etkisiyle yaratılmak istenen değişim, aslında hukukun doğası gereğidir. Toplumun sürekli değişen yapısı ve toplumu etkileyen her şeyin hukukta bir yansımalarının bulunması, hukukun da sürekli değişim içinde olması gerektiği anlamını taşır. Toplum, hukuku bu şekilde etkilerken hukuk da toplumu düzenleme işlevine ek, toplumu meydana getirip şekillendirmektedir. Karşılıklı etkileşim içinde olan hukuk ve toplum, birbirlerine bağlı şekilde zaman içinde değişim gösterirler. Birinde mevcut olan taleplerin, diğeri tarafından yok sayılması, hukukun ya da toplumun varlığını tehdit edebilecek önemdedir.

Hukukta ve toplumda söz konusu olan sürekli değişim potansiyeli, benimsenen etiğin de değişebileceği anlamına gelir ve böylece “hak” kavramının da değişime açık olduğu ileri sürülebilecektir. Bu bağlamda bir hakkın ortaya çıkışının, toplumca kabullenilmesi ve toplum vicdanında yer etmesi ile başlayacağını ileri sürmek mümkündür²⁷⁰. Dünün ahlaki değerlerinin ve pozitif kanunlarının yerini nasıl ki bugünün ahlaki değerleri ve pozitif kanunları aldıysa, bugünün ahlaki değerleri ve pozitif kanunlarının yerini de yarının ahlaki değerleri ve pozitif kanunları alacaktır²⁷¹. Bu değişim döngüsünün gerçekliğiyle birlikte hakları, etik üzerine yapılacak bir değerlendirme ve farklı etik arayışları üzerinden düşünmek önem arz edecektir. Hakla ulaşılmak istenen amacın belirlenmesinde etkili olan etik değerler, bu amacı gerçekleştirebilmek için getirilen normlarda da kendini gösterecektir.

Çevre haklarının hiçbir insan hakkı kategorisine dahil edilemediğini ileri süren Alan Boyle, şu önemli iki soruyu sormaktadır: “Artık direkt çevre

²⁶⁹ **Bosselmann**, *Widener Law Review*, s. 178.

²⁷⁰ **Birol Ertan**, “Cansız Varlıkların Hakları Olabilir mi? En Azından Tartışabilir miyiz?”, *Birikim Dergisi*, S. 102, Ekim 1997, <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5138/cansiz-varliklarin-haklari-olabilir-mi-en-azindan-tartisabilir-miyiz#>. WIX2iWVYmCQ, Erişim Tarihi: 25.01.2017.

²⁷¹ **Adnan Güriz**, *Hukuk Felsefesi, Siyasal Kitabevi*, Ankara, 2003, s. 356.

haklarından - daha doğrusu yeryüzünün bizzat kendisinin korunduğu haklardan bahsetmenin zamanı gelmedi mi? İnsan merkezliliği aşır doğa merkezliliğe yol almalı mıyız?²⁷² Yeryüzünün bizzat kendisine hak tanımaya yönelen bir tartışma, doğrudan hukuk felsefesi alanı içinde, hukuk etiğini sorgulamaya dair olacaktır. Sonuçta insanlar tarafından gerçekleştirilen hak belirlenimi, sadece insanların bulunduğu yerde ve sadece insanlar için geçerlidir. Ne var ki, sadece insanı odağına alarak ekolojik bilinçten uzak bir yaklaşımla yürütülecek politik ve hukuki süreçler, yaşanan ve yaşanabilecek krizlerin üstesinden gelme konusunda yetersiz kalacaktır. Buna rağmen antroposantrik yaklaşımdaki ısrar, sorunun kaynağını görememe veya kaynağa duyarsızlaşma hali olarak nitelendirilebilecektir.

Krizin kaynağına ve çözümüne ilişkin anayasal düzeyde ortak ilkeler veya standartlar yaratabilmek için, ilk olarak Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nın etik yaklaşımını ve evrenin yapısını anlamak gerekir. Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nın benimsediği etik yaklaşıma göre; evrenin kurallarının aynı zamanda toplumun da kuralları olması sebebiyle haklar toplum tarafından değil, evren tarafından belirlenmekte ve hukuk da ekolojik işleyişe uygun bir dünya düzenine hizmet etmektedir. Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nın perspektifi olan ekosantrik anlayışın hedefi, hukukun içine birtakım yasaklayıcı normların getirilmesini sağlamaktan ya da bunu tartışmaktan ziyade, bütüncül (holistik) düşünce ile anayasalardaki ve genel olarak hukuktaki doğanın konumunu merkeze kaydıracak bir değişim yaratmaktır. Böyle bir değişimin yaratılabilmesi ise ilk kez 1778 yılında doğa bilimci Jean-Baptiste Lamarck tarafından yapılan canlı - cansız ayrımının ortadan kaldırılmasına, başka bir ifadeyle yeryüzündeki tüm varlıkların bir bütünün vazgeçilmez eşit parçaları olarak kabulüne bağlıdır. İnsan da söz konusu bütünün bir parçası olduğunu ve bu bütün içerisindeki tüm ilişkilerin karşılıklı faydaya dayandığı ölçüde sürdürülebilir olduğunu anlamalıdır. Doğanın insanlar tarafından tüketilmeyi bekleyen bedava kaynak veya meta olarak

²⁷² Alan Boyle, "Human Rights or Environmental Rights?: A Reassessment", Fordham Environmental Law Review, C. 18, 2008, s. 473.

görülmesinden ise vazgeçilmelidir. Bu farkındalığa uygun etkili bir hukukun yaratılması Küresel Yeryüzü Anayasacılığı ile ulaşılmak istenendir.

SONUÇ

Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi'nde ("NASA") çalışmış bir bilim insanı olan James Lovelock tarafından geliştirilen Gaia Teorisi²⁷³, yeryüzünün canlı organizmalar ile cansız varlıklar arasındaki etkileşimler sonucu ortak bir yaratım sürecinden geçerek var olduğuna dayanmaktadır²⁷⁴. Gaia Teorisi'ne göre yeryüzündeki yaşayan ve yaşamayan tüm formlar işlevsel bir birliktelik içindedirler. Söz konusu Teori doğrultusunda şu sonuca varılabilmektedir; doğada zannedilenin aksine "en güçlü olanın hayatta kaldığı" şeklinde savaşı veya var olma mücadelesini içeren bir "doğa kuralı" mevcut değildir. Bu popülist söylem, tabiatta bilim ve teknolojiyle en güçlü olanın insan olduğuna işaret ederek yeryüzünü çıkarları için sömüren insan faaliyetlerine meşruluk kazandırmaktadır. Charles Darwin'in Evrim Teorisi'nin de temelini oluşturan bu söylemde olduğu gibi doğada rekabete dayalı, türleri ayıran bir yaşam formunun aksine, türler arasında karşılıklı ortak bir yaşam ilişkisinden bahsedilebilir. Karşılıklı ilişkiye ters düşen her bir insan davranışı veya bu ilişkiye aykırı insan müdahalesi, insanın da geleceğini tehlikeye atabilecektir. Böyle bir perspektiften bakıldığında; İnsan Hakları Bildirgesi'nin "her insan" demesi övülecek yanıyla, "yalnızca insanlar"dan bahsetmesi zayıflığı olacaktır²⁷⁵, zira insan hakları da canlı ve cansız tüm varlıklar bütününe haklarından kaynaklanmaktadır.

Karşılıklı eşit faydanın sağlandığı bir ilişki, dengede ve uzun süreli olacaktır. Bu bakımdan doğa ve insan ilişkisi de fayda dengesi gözetilerek kurgulandığında, mevcut krizlerin aşılması artık imkanlar dahilinde olamasa bile, yeni krizlerin önüne geçmek mümkün olabilecektir. İlişkilerin niteliğinden kaynaklanan bu farklılık, aynı zamanda kurulan ilişkilerin önemine de işaret etmektedir. Keza ilişkiler hukukun temel çıkış noktasını teşkil eder ve bu

²⁷³ **James Lovelock**, Gaia: Dünyadaki Yaşama Yeni Bir Bakış, (Çev. Ozan Karakaş), Alfa Basım, İstanbul, 2015.

²⁷⁴ **Cullinan**, Vahşi Hukuk, s. 112.

²⁷⁵ **Serres**, s. 51.

bağlamda hakların da ilişkiler var oldukça söz konusu olacağı ileri sürülebilir²⁷⁶. Genel olarak hukuki anlamda ilişkiler ele alındığında; bir ilişki çerçevesinde taraflardan birine haklar tanınırken, diğer tarafa da tanınan hakkın gerçekleştirilebilmesi için çeşitli sorumluluklar yüklenir. Buna göre “hak” kavramı bir ilişkinin ürünü olarak varlık kazanacaktır. Bu noktada birbirini tamamlayan iki konu üzerine düşünmek aydınlatıcı olacaktır: Birincisi, ilişkideki tarafların belirlenmesi hususu ve ikincisi ise ilişkinin nitelikleri konusudur.

Bir ilişkinin tarafı olmak, hukuki anlamda özne olmakla eş değerdir. Nesne olarak kabul edilenlerle bu şekilde karşılıklı bir ilişki hali söz konusu olmayıp, nesne-özne ilişkisinde öznenin “üstün” konumu gereği karşılıklı bir ilişkiden ziyade, tek taraflı faydalanmadan bahsedilebilecektir. Nesnelere arasındaki bir ilişkinin ise zaten hukuk sisteminde yeri yoktur. Hukukun dili öznelerle sınırlıdır ve bu özneler ya doğrudan bireylerdir ya da birey topluluklarının oluşturduğu çeşitli birliklerdir. Nesnelere ise insanların sahip olabildikleri, üzerlerinde diledikleri tasarrufları gerçekleştirebilecekleri, yönetimi, kullanımı ve varlıkları insanlara bağlı olan kaynaklardır. Bu şekilde kurgulanmış bir hukuk düzeninde ise hukuki anlamda hak ve sorumluluk ilişkisi kendini en çok insan ile devlet arasında gösterecektir. Devlete bağlılığını “yurttaşlık” üzerinden ortaya koyan kişilere, devlet tarafından çeşitli haklar tanınmakta ve hatta tanınmış hakkın gerçekleştirilmemesi devletin sorumluluğuna gidilmesine sebep olmaktadır. Bütün – parça ilişkisi bakımından devlet ile insan arasındaki ilişki ilk bakışta yeryüzü ile insan arasındaki ilişkinin insan eliyle yaratılmış bir model olarak düşünülebilecek olsa da iki ilişki de önemli noktalarda birbirinden ayrılmaktadır. Temeldeki farklılık ise insanlar tarafından fark edilmesine bağlı olmaksızın tabiatın, kaynağını özünde bulan zaruri bir gerçeklik olarak her zaman var olacak olmasıdır. İnsanın ise evrendeki diğer organizmalar gibi, varlığı evrene bağlı bir başka organizma olarak varlık bulacak olmasıdır. Buna göre, insanların iradeleri olmadan devletten söz edilememesine karşın doğanın varlığı için insan iradesinin bir önemi yoktur.

²⁷⁶ Cullinan, Vahşi Hukuk, s.138.

İnsan iradesinden bağımsız şekilde evren bir birliktir, ancak söz konusu birlik nesnel birliği değil, öznel birliktir. Eşit öznelardan oluşan bir birliktir. Bu sebeple her bir özne hak sahibi olabilme kabiliyetindedir ve her bir özne insana faydası olduğu için değil, kendinden menkul değerleri sebebiyle öznedir. Bu bakımdan yeryüzündeki tüm organizmalar, hukuki anlamda söz konusu olabilecek bir ilişkinin de doğal tarafı olabileceklerdir. Bu şekildeki bir ilişki türü ise insan ve diğer doğa varlıkları arasındaki karşılıklı faydaya dayanan eşitler arası bir ilişkidir.

Doğa varlıkları arasındaki eşitler arası ilişkinin yanında bir de doğa ile insan arasındaki bütün - parça ilişkisi vardır. Bu ilişki tipi ise doğa ile insan arasında kurulacak ilişkinin niteliğini açıklar. Yeryüzü ile onu oluşturan tüm varlıklar arasında söz konusu olan ilişkide, her bir parça tek başına “var olma hakkı”na yani, “kendini gerçekleştirebilme” veya uluslararası hukuk anlamında kendi kaderini tayin hakkına sahiptir. Doğadaki her bir varlığın kendine has haklarıyla var olması, varlığı varlık olarak inceleyen ve hakkı herhangi bir kaynağa gönderme yapmadan var olma ısrarıyla belirlenmiş bir güç olarak açıklayan Spinoza'nın hak kuramıyla daha iyi anlaşılabilir. Bütün ve tekil varlıklar arasındaki ilişkiye dayanan Spinozacı hak kuramına göre, tüm eksiksiz tekilliklerin bir araya toplanmasından oluşan tabiatın bütünsel yapısında, tüm tekil varlıklar aynı zamanda bütünsel gücün de bir parçasına sahiptir; bu bütünsel yapının doğası gereği zorunlu olarak, varlıklar arasında mutlak farklılık hakkı söz konusu olacaktır, ancak farklılıklar, tekil varlıkların eksiksizliği gereği insanın veya başka bir varlığın diğer varlıklar karşısında hiçbir ayrıcalığa sahip olmayan bir varlık olarak eşitlenmesine, diğer bir deyimle, hakların farklılık içinde eşitlenmelerine sebep olacaktır²⁷⁷. Farklılıkların eşitlendiği doğa ise bu düzenin kaynağıdır. Bu bakımdan yeryüzünün insan karşısında üstün konumu, insanı ve diğer organizmaları kapsamaması ve onlara kaynaklık etmesinden ileri gelmektedir.

²⁷⁷ Cemal Bâli Akal, Varolma Direnci ve Özerklik - Bir Hak Kuramı İçin Spinoza'yla, Dost Kitabevi, Ankara, 2010, s. 157-158.

Modern hukuk sistemleri, insan dışındaki tüm varlıkları metalaştırarak sadece insan için var olma hakkını tanımaktadır. Ne var ki, antroposantrik yaklaşım çerçevesinde şekillenen hukukla tanınan haklar ve getirilen düzenlemeler gezegenin krizlerine ve bu krizlerden kaynaklı insanlık krizlerine çözüm bulma konusunda yetersiz kalmaktadır. İlişkilerdeki meşru kabul edilen taraflar ve ilişkinin tek taraflı sömürüye açık niteliği, görülmeyen gerçek ilişkideki dengeleri bozarak krizleri yaratmaktadır. Talepkar anayasal ilkeler; uzun vadede gerçekleşen, tarihsel bakımdan asla düz çizgide seyretmeyen, koşullara göre saptırılabilen, değişimlerle dolu bir süreçtir²⁷⁸. Bunu unutmadan, haklar ve bu haklara sahip özneleri yeniden düşünerek bir arayış içinde olmak ise esas meseledir. Söz konusu düşünüş ve arayış, insanların kendi yaşamlarını olumsuz etkilediği veya etkileyeceği için diğer varlıklara çeşitli hakların bahşedilmesinden farklı şekilde, gezegenin birbirine bağlı ilişkilerden oluşan bir bütün yapısına dair gerçeklikle uyumun sağlanabilmesine ilişkin olmalıdır.

Yeryüzü demokrasisi, çeşitliliğin geçişken ve değişken dengesizliği içinde adaleti tesis etme zorunluluğuna ve her durum için tekrar şekillendirilmesi gereken bir hukukun yaratılmasına neden olmaktadır. Öyle ki bu noktada anayasaların nitelikleri ya da daha ileri düzeyde anayasayla somutlaşma; önceki başlıklarda aktarılan Ekvador Anayasası'nın uygulaması veya 1545 senesinde Fransa'nın Saint Julien Köyü'nü istila eden yaprak biti sürüsünün mahkemede bir avukat tarafından savunulması²⁷⁹ gibi hümanizm öncesi doğayla sınırlı şekilde de olsa kurulan yasal ilişkilerin günümüze bir etkisinin olmamasına dair örnekler ışığında tartışılabilecektir. Yasallaştırmaların uygulama çelişkileriyle birlikte değerlendirilmesi, hak talepleri için nasıl bir yol izlenmesi gerektiği sorusunu akıllara getirmektedir. Bu bağlamda önem kazanan “anayasa” ve “anayasacılık” ayrımı, belirtilen tartışmalar içinde Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nı statik hukuk anlayışından soyutlayarak, Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nın evrenin yaratıcı

²⁷⁸ **Jürgen Habermas**, Sivil İtaatsizlik, (Çev. Hayrettin Ökçesiz), Afa Yayınları, İstanbul, 1995, s. 42-43.

²⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Ferry**, s. 9-17.

dengelesizliğine uygun ve ekolojik krizlere daha yapıcı çözümler üretebilecek yetkinlikteki niteliklerini gözler önüne serecektir. Hukukun kaygan bir zemin olduğu kabulü ise özünde bir paradigma değişimi ihtiyacına işaret etmektedir. Bu anlamda Küresel Yeryüzü Anayasacılığı ise yeni bir paradigma için geçerli olacaktır.

Doğaya karşı duyarlılıkların devletlere terk edildiği uluslararası arenada, devletlerin kendi çıkarları ve hassasiyetlerine göre gerçekleştirdiği çevre girişimleri, ekolojik krize çözüm olamayarak yeryüzünün yapısına dair önemli ipuçları vermektedir. Bu noktada insanlar tarafından yaratılan düzeni aşan, devletler üstü ve bireysellikler özelindeki ilişkilerden veya bağlardan meydana gelen yeryüzünün bilinciyle yeni yönetim biçimlerinin geliştirilmesi bir zorunluluktur. Ekvador Anayasası'nın uygulama sorunlarında görüldüğü gibi anayasa maddelerinin belli hassasiyetlerle değiştirilmesinden öte, başka bir ifadeyle, klasik anayasa reformlarıyla şekillenen "ekolojik anayasa" anlayışından farklı olarak, güncel ve gelecek ekolojik gelişmeleri de kapsayan, yeryüzü gerçekliğiyle yüzleşen, esnek bir hukuk ile bu paradigma değişimi gerçekleştirebilecektir. Bu anlamda ise ilk olarak yerleşik ahlak anlayışının ve ortak "değerler" in sorgulandığı zihniyet değişimi hedeflenmelidir.

Bünyesinde potansiyel bir yönetim biçimi barındıran ve entelektüel bir girişim olan Küresel Yeryüzü Anayasacılığı, yeni paradigma ihtiyacının giderilmesi açısından, hümanizmi eleştiren perspektifiyle hukukun dinamik niteliğine işaret eden önemli bir hukuki araç işlevi görecektir. Küresel Yeryüzü Anayasacılığı'nın benimsediği perspektifin küresellik kazanması halinde ise yeryüzündeki tüm varlıklar doğrudan kendi tekilliklerinden kaynaklı şekilde, yani sincaplar sincap oldukları için, insanlar da insan oldukları için, anayasal düzeyde özgün haklara sahip olabileceklerdir, ve sadece tektiplikten arınmış bir anlayışla kurgulanan hukuk sisteminin normları, hakların gerçekleştirilebilmesi için insan davranışlarını sınırlayabilme kabiliyetinde olacaktır.

KAYNAKÇA

I. KİTAPLAR VE MAKALELER

- AGOSTINO - DÜBGEN : Ana Agostino – Franziska Dübgen, “Buen Vivir and Beyond: Searching for a New Paradigm of Action”, Degrowth Conference, Venice, 2012
- AKAL : Cemal Bâli Akal, Varolma Direnci ve Özerklik - Bir Hak Kuramı İçin Spinoza’yla, Dost Kitabevi, Ankara, 2010
- ARIAS : Melissa Arias, “Conversation with Natalia Green about the Rights of Nature in Ecuador”, Yale Center for Environmental Law and Policy, USA, 2015, <http://environment.yale.edu/envirocenter/post/conversation-with-natalia-greene-about-the-rights-of-nature-in-ecuador/>, Erişim Tarihi: 23.05.2017
- ARISTOTELES : Aristoteles, Politika, (Çev. Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014
- AYBAY : Aydın Aybay, “Çevre ve Hukuk”, Yayına Hazırlayan: Ruşen Keleş, İnsan Çevre Toplum, İmge Kitabevi, Ankara, 1992
- BACKER : Larry Cata Backer, “From Constitution to Constitutionalism: A Global Framework for Legitimate Public Power Systems”, Penn State Law Review, Vol. 113: 3, 2009, s. 101-178
- BASSI : Michelle P. Bassi, “La Naturaleza O Pacha mama de Ecuador: What Doctrine Should Grant Trees Standing?”, Oregon Review of International Law, Vol. 11, 2009, s.106-123
- BENLİSOY : Stefo Benlisoy, “Fiyasko ve Umut: Kopenhag Zirvesi’nden Geriye Kalan Ne?”, Birikim Dergisi, S. 249, Ocak 2010, <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/3505/fiyasko-ve-umut-kopenhag-zirvesi-nden-geriye-kalan-ne#.WJD-IWVYnow>, Erişim Tarihi: 31.01.2017
- BERKTAY : Fatmagül Berktaş, Politikanın Çağrısı, İstanbul Bilgi

- Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012
- BODANSKY : Daniel Bodansky, “Is There An International Environmental Constitution?”, Indiana Journal of Global Legal Studies, Vol: 16:2, Summer 2009, s. 565-584
- BOOKCHIN : Murray Bookchin, Toplumsal Ekolojinin Felsefesi: Diyalektik Doğacılık Üzerine Denemeler, (Çev. Rahmi G. Öğdül), Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2014
- BOOKCHIN : Murray Bookchin, Özgürlüğün Ekolojisi, (Çev. Alev Türker), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994
- BOOKCHIN, (Ekolojik Toplum) : Murray Bookchin, Ekolojik Bir Topluma Doğru, (Çev. Abdullah Yılmaz), Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2013
- BOSELDMANN, (Sustainability) : Klaus Bosselmann, The Principle of Sustainability: Transforming Law and Governance, Ashgate Publishing, New York, 2008
- BOSELDMANN, (Widener Law Review) : Klaus Bosselmann, “Global Environmental Constitutionalism: Mapping The Terrain”, Widener Law Review, Vol. 21: 171, 2015, s. 171-185
- BOYLE : Alan Boyle, “Human Rights and the Environment: Where Next?”, The European Journal of International Law, Vol. 23: 3, 2012, s. 613-642
- BOYLE : Alan Boyle, “Human Rights or Environmental Rights?: A Reassessment”, Fordham Environmental Law Review, Vol 18, 2008, s. 471-511
- BOYNUDELİK : Ed. Mahmut Boynudelik, Ekolojik Anayasa, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2011
- BRUCH – COKER - VANARSDALE : Carl Bruch - Wole Coker – Chris VanArsdale, “Constitutional Environmental Law: Giving Force to Fundamental Principles in Africa”, Columbia Journal of Environmental Law, Vol. 26, No. 1, 2001, s. 131-211
- BURDON : Peter Burdon, “The Right of Nature: Reconsidered”, University of Adelaide Law School Research Paper No. 2011-010, Australian Humanities Review, Issue: 49, 2010, s. 69-89
- CANESSA : Andrew Canessa, “Conflict, Claim and Contradiction in the New Indigenous State of Bolivia”, desiguALdades.net: Research Network on Interdependent Inequalities in Latin Amerika, Working

- Paper, No. 22, Berlin, 2012
- CAPRA - MATTEI : Fritjof Capra – Ugo Mattei, Hukukun Ekolojisi: Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru, (Çev. Ebru Kılıç), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017
- COŞKUN - GÜNEŞ : Aynur Aydın Coşkun – Yusuf Güneş, Çevre Hukuku, Kazancı Hukuk Yayınevi, İstanbul, 2004
- CULLINAN, (History of Wild Law) : Cormac Cullinan, “A History of Wild Law”, Ed. Peter Burdon, Exploring Wild Law: The Philosophy of Earth Jurisprudence, Wakefield Press, Australia, 2011
- CULLINAN, (Vahşi Hukuk) : Cormac Cullinan, Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adaleti Manifestosu, (Çev. Meral Güneşdoğmuş), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014
- DAUVERGNE : Peter Dauvergne, “Globalization and the Environment”, Ed. John Ravenhill, Global Political Economy, Oxford University Press, Oxford, 2005, s. 371-395
- DEMİRKOL : Çev. Serhat Demirkol, İklim Değişikliği ve Doğa Ana Hakları Dünya Halkları Konferansı Halkların Anlaşması, Kolektif Ekososyalist Dergi, S. 10/5, 2010, s. 5-9
- DESAI : Bharat H. Desai, “Institutionalizing the Kyoto Climate Accord”, Environmental Policy and Law, Vol. 29:4, 1999
- DOĞRU - NALBANT : Osman Doğru – Atilla Nalbant, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar, C. 1, Avrupa Konseyi, Ankara, 2013
- DURU : Bülent Duru, “Viyana’dan Kyoto’ya İklim Değişikliği Serüveni”, Mülkiye Dergisi, C. 25, S. 230, 2001, s. 301-333
- DUYMAZ : Erkan Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Çevrenin Korunmasına Katkısı”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No. 47, Ekim 2012, s. 121-160
- ERTAN : Birol Ertan, “Cansız Varlıkların Hakları Olabilir mi? En Azından Tartışabilir miyiz?”, Birikim Dergisi, S. 102, Ekim 1997, <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5138/cansiz-varliklarin-haklari-olabilir-mi-en-azindan-tartisabilir-miyiz#.WIX2iWVYmCQ>, Erişim

- Tarihi: 23.01.2017
- ESPINOSA : Cristina Espinosa, "The Advocacy of the Previously Inconceivable: A Discourse Analysis of the Universal Declaration of the Rights of Mother Earth at Rio+20", Journal of Environment and Development, Vol. 23(4), 2014, s. 391-416
- FERRY : Luc Ferry, Ekolojik Yeni Düzen, (Çev. Turhan Ilgaz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000
- GARRARD : Greg Garrard, Ekoeleştirici: Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar, (Çev. Ertuğrul Genç), Kolektif Kitap, İstanbul, 2016
- GORZ : André Gorz, Kapitalizm, Sosyalizm, Ekoloji Yönetim Bozuklukları Arayışları, (Çev. Işık Ergüden), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993
- GÖKSU : Rana Göksu, "Yeni Anayasa Arayışında Vilcabamba Nehri'ni Bulmak", Güncel Hukuk Dergisi, 8-152, İstanbul, 2016, s. 30-32
- GÖNENÇ : Levent Gönenç, "Siyasi İktidar Kavramı Bağlamında Anayasa Çalışmaları için Bir Kavramsal Çerçeve Önerisi", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 56, S. 1, 2007, S. 145-168
- GRIJALVA : Agustin Grijalva, "Courts and Political Parties: The Politics of Constitutional Review in Ecuador", Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Pittsburgh, 2010
- GUDNAYS : Eduardo Gudnays, "Buen Vivir: Today's Tomorrow", Development, 54(4), 2011, s. 441-447
- GÜNEŞ : Ahmet M. Güneş, "Uluslararası Çevre Hukuku Üzerine Bir İnceleme", İÜHFİM, C. 70, S. 1, 2012, s. 83-114
- GÜNEŞ : Ahmet M. Güneş, "Aarhus Sözleşmesi ve Çevresel Bilgiye Erişim Hakkı", Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 17-18, S. 26-27-28-29, 2012-2013, s. 25-40
- GÜRİZ : Adnan Güriz, Hukuk Felsefesi, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2003
- HABERMAS : Jürgen Habermas, Sivil İtaatsizlik, (Çev. Hayrettin Ökçesiz), Afa Yayınları, İstanbul, 1995

- HAMAMCI : Can Hamamcı, “Çevrenin Uluslararası Boyutları”,
Yayına Hazırlayan: Ruşen Keleş, İnsan Çevre Toplum,
İmge Kitabevi, Ankara, 1992
- HARRIS – O’BOYLE - WARBRICK : David Harris – Michael O’Boyle – Colin Warbrick,
“Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku”, (Çev.
Mehveş Bingöllü Kılıcı – Ulaş Karan), Avrupa Konseyi,
Ankara, 2013
- İNCEOĞLU : Sibel İnceoğlu, Anayasa Mahkemesi’ne Bireysel
Başvuru Türkiye ve Latin Modelleri, On İki Levha
Yayıncılık, İstanbul, 2017
- JARDINS : Joseph R. Des Jardins, Çevre Etiği: Çevre Felsefesine
Giriş, (Çev. Ruşen Keleş), İmge Kitabevi, Ankara, 2006
- KABOĞLU : İbrahim Ö. Kaboğlu, “Dayanışma Hakları’nın Hukuksal
Değeri (Soyut Talepler mi, İnsan Hakları mı?)”, İnsan
Hakları Yıllığı, TODAİE Yayını, S. 13/1, Ankara, 1991,
s. 37-48
- KABOĞLU - DÖNMEZ : İbrahim Kaboğlu – Oğuz Dönmez, “Afrika İnsan ve
Halkları Hakları Şartı”, Dicle Üniversitesi Hukuk
Fakültesi Dergisi, S. 3, 1985, s. 401-418
- KABOĞLU, (Çevre Hakkı) : İbrahim Ö. Kaboğlu, Çevre Hakkı, İmge Kitabevi,
Ankara, 1996
- KARAKOÇ : Aysel Gamze Karakoç, “Çevre Sorunlarına Etik
Yaklaşım”, Ed. Mehmet C. Marın – Uğur Yıldırım,
Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar, Beta, İstanbul,
2004
- KAYAER : Mesut Kayaer, “Çevre ve Etik Yaklaşımlar”, Siyaset,
Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, C.1, S. 2,
2013, s. 63-76
- KELEŞ - ERTAN : Ruşen Keleş – Birol Ertan, Çevre Hukukuna Giriş, İmge
Kitabevi, Ankara, 2002
- KENDALL : Clare Kendall, “A New Law of Nature”, The Guardian,
2008,
[https://www.theguardian.com/environment/2008/sep/24/
ecuador.conservacion](https://www.theguardian.com/environment/2008/sep/24/ecuador.conservacion), Erişim Tarihi: 18.05.2017
- KIMERLING : Judith Kimerling, “Lessons From the Chevron Ecuador
Litigation: The Proposed Intervenors’ Perspective”,
Stanford Journal of Complex Litigation, Vol. 1:2, 2013,

- s. 241-294
- KING : David King, “Constitutional Reform in Bolivia: The 2005 Presidential Election”, *Revista*, 2006, s. 12-15
- KISS : Alexandre Kiss, “The Legal Ordering of Environmental Protection”, Ed. Ronald St. John Macdonald – Douglas M. Johnston, *Towards World Constitutionalism: Issues in the Legal Ordering of the World Community*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2005
- KOSKENNIEMI : Martti Koskeniemi, “Constitutionalism As Mindset: Reflections and Kantian Themes About International Law and Globalization”, *Theoretical Inquiries in Law*, Vol. 8:9, 2006, s. 9-36
- KOTZE : Louis J. Kotzé, *Global Environmental Constitutionalism in the Anthropocene*, Hart Publishing, Portland, 2016
- KOTZE : Louis J. Kotzé, “Arguing Global Environmental Constitutionalism”, *Transnational Environmental Law*, Vol. 1: 1, 2012, s. 199-233
- KURAN : Hikmet Kuran, “Çevremerkezli Düşünce Ekseninde Nazi Ekolojisi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013
- LALANDER : Rickard Lalander, “Rights of Nature and the Indigenous People in Bolivia and Ecuador: A Straitjacket for Progressive Development Politics?”, *Revista Iberoamerican Journal of Development Studies*, Vol. 3, No. 2, 2014, s.149-173
- LANE : Jane-Erik Lane, *Constitutions and Political Theory*, Manchester University Press, Manchester and New York, 1996
- LEOPOLD : Aldo Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanığı*, (Çev. Ufuk Özdağ), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2013
- LOVEJOY - BOAS : Arthur Oncken Lovejoy – George Boas, “Some Meanings of ‘Nature’”, *Primitivism and Related Ideas in Antiquity*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997
- LOVELOCK : James Lovelock, *Gaia: Dünyadaki Yaşama Yeni Bir Bakış*, (Çev. Ozan Karakaş), Alfa Basım, İstanbul, 2015

- MARRANI : David Marrani, “Human Rights and Environmental Protection: The Pressure of the Charter for the Environment on the French Administrative Courts”, Sustainable Development Law and Policy, Vol. 10: 1, 2009, s. 52-88
- MARRANI, (Fransız Anayasası) : David Marrani, Dynamics in the French Constitution: Decoding French Republican Ideas, Routledge, New York, 2013
- MAY - DALY : Ed. James R. May – Erin Daly, Environmental Constitutionalism Volume I, Edward Elgar Publishing, UK, 2016
- MAY - DALY : James R. May – Erin Daly, Global Environmental Constitutionalism, Cambridge University Press, New York, 2015
- MAY - DALY : Ed. James R. May – Erin Daly, Environmental Constitutionalism Volume II, Edward Elgar Publishing, UK, 2016
- MELO : Mario Melo, “Good Living and Nature in Ecuador’s Constitution”, 2008, <http://therightsofnature.org/good-living-ecuador-2008/>, Erişim Tarihi: 19.05.2017
- MILLENNIUM ECOSYSTEM ASSESSMENT : Millennium Ecosystem Assessment, Ecosystems and Human Well-being: General Synthesis, Island Press, Washington, 2005
- MOUFFE : Chantal Mouffe, Dünyayı Politik Düşünmek: Agonistik Siyaset, (Çev. Murat Bozluolcay), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2015
- NAESS : Arne Naess, “The Deep Ecology Movement: Some Philosophical Aspects”, Ed. George Sessions, Deep Ecology for the 21st Century, Shambhala Publications, Boston, 1995
- NARÇIN : Ali Narçın, A’dan Z’ye İnka, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2011
- OTT : Hermann E. Ott, “The Kyoto Protocol: Unfinished Business”, Environment: Science and Policy for Sustainable Development, Vol. 40:6, 1998, s. 16-20
- ÖZBUDUN : Sibel Özbudun, “Eşitlik’ ile ‘Özgürlük’, ‘Sınıf’ ile ‘Kimlik’, ‘İktisat’ ile ‘Kültür’ Bağdaşabilir mi? Ya da

- Nasıl Bir Anayasa? Bolivya Anayasası Örneği”, Kolektif Ekososyalist Dergi, S. 10/5, 2010, s. 31-38
- ÖZCAN : Çev. Merthan Özcan, “Toprak Ana Hakları Evrensel Bildirge Önerisi”, Kolektif Ekososyalist Dergi, S. 10/5, 2010, s. 3-4
- ÖZCAN : Merthan Özcan, “İklim Değişikliği ve Doğa'nın Hakları Dünya Halklar Konferansı”, Kolektif Ekososyalist Dergi, S. 10/5, 2010, s. 2
- ÖZLÜER : Fevzi Özlüer, “İklim Değişikliği, Yerlilik ve Doğanacılık”, Kolektif Ekososyalist Dergi, S. 10/5, 2010, s. 20-23
- PALLEMAERTS : Marc Pallemaerts, "Stockholm'den Rio'ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım Mı?", (Çev. Bülent Duru), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Cemal Mihçioğlu'na Armağan, C. 52, Ocak-Aralık 1997, s. 613-632
- PETERS - ARMINGEON : Anne Peters – Klaus Armingeon, “Introduction: Global Constitutionalism from a Interdisciplinary Perspective”, Indiana Journal of Global Legal Studies, Vol.16: 2, 2009, s. 385-395
- ROSENFELD : Michel Rosenfeld, “Modern Constitutionalism as Interplay Between Identity and Diversity: An Introduction”, Cardozo Law Review, Vol. 14, 1992-1993
- ROY : Eleanor Ainge Roy, “New Zealand River Granted Same Legal Rights as Human Being”, The Guardian, 16.03.2017,
<https://www.theguardian.com/world/2017/mar/16/new-zealand-river-granted-same-legal-rights-as-human-being>, Erişim Tarihi: 29.05.2017
- RUHL : J. B. Ruhl, “Constitutional Law”, Ed. A. Dan Tarlock – John C. Dembach, Environmental Laws and Their Enforcement – Vol. 1, Eolss Publishers, Oxford, 2009
- RÜHS - JONES : Nathalie Rühs – Aled Jones, “The Implementation of Earth Jurisprudence through Substantive Constitutional Rights of Nature”, MDPI, Sustainability, Vol. 8, Issue: 2, 2016, s. 1-19

- SCHILLING-VACAFLOR : Almut Schilling-Vacaflor, "Bolivia's New Constitution: Towards Participatory Democracy and Political Pluralism", GIGA Working Papers, No. 141, 2010
- SEARLE : John R. Searle, "Dil ve Toplum Ontolojisi", (Çev. R. Levent Aysever), Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 37, 2016, s. 225-243
- SERRES : Michel Serres, Doğayla Sözleşme, (Çev. Turhan Ilgaz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992
- SESSIONS : George Sessions, "Ecocentrism and the Anthropocentric Detour", Ed. George Sessions, Deep Ecology for the 21st Century, Shambhala Publications, Boston, 1995
- SEVGİ : Orhan Sevgi, "Ecology Teriminin Türkçe Karşılıkları Üzerine Bir Değerlendirme", Avrasya Terim Dergisi, 3(1), 2015, s. 27-46
- SEZER : Özcan Sezer, "Küresel Konferanslar ve Çevre Sorunları: Çevre Kalkınma ve Etik Açısından Eleştirel Bir Değerlendirme", Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi ("ICANAS 38"), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 10-15 Eylül 2007
- SİLİNA : Ed. Mara Silina, Aarhus Sözleşmesi: Çevresel Demokrasi İçin Rehberiniz, (Çev. Esra Başak), Avrupa ECO Forum, 2011
- SPINOZA : Benedictus Spinoza, Töre Bilim (Etika), Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1997
- STONE : Christopher D. Stone, Should Trees Have Standing?: Law, Morality, and the Environment, Oxford University Press, New York, 2010
- STONE, (Southern California Law Review) : Christopher D. Stone, "Should Trees Have Standing? – Toward Legal Rights for Natural Objects", Southern California Law Review, Vol. 45, 1972, s. 450-501
- STRÖBELE-GREGOR : Juliana Ströbele-Gregor, "From Indio to Mestizo... to Indio: New Indianist Movements in Bolivia", (İngilizce'ye Çev. Bert Hoffman – Andrew Holmes), Latin American Perspectives, Issue 81, Vol. 21, No. 2, 1994, s. 106-123
- SUAREZ : Sofia Suarez, "Defending Nature: Challenges and

- Obstacles in Defending the Rights of Nature Case Study of the Vilcabamba River”, CEDA – Friedrich Ebert Stiftung, Ekvador, 2013
- ŞAKACI : Bilge Kağan Şakacı, “Değer Kavramı Ekseninde Derin Ekoloji Yaklaşımının Çözümlemesi”, Mülkiye Dergisi, 37: 1, 2013, s. 9-29
- ŞİRİN, (Bolivya Anayasası) : Tolga Şirin, “Yeni Bolivya Anayasası Üzerine Bazı Notlar”, Ed. Mahmut Fevzi Özlüer, Iğın Özkaya Özlüer, Tolga Şirin, Nazım Odabaşı, Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012
- ŞİRİN, (Çevre) : Tolga Şirin, Çevre – İnsan – Devlet, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2015
- ŞİRİN, (Doğanın Hakları) : Tolga Şirin, “Gelecek Kuşaklardan Doğanın Haklarına: Bolivya ve Ekvador Anayasaları”, Türkiye Barolar Birliği II: Çevre ve Kent Hukuku Kurultayı, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 07-08.06.2014, s. 53-71
- TACİR : Hamide Tacir, “Yaşama Hakkı Kapsamında Yaşamın Başlangıcı”, Prof. Dr. Nur Centel’e Armağan, 2013, s. 1301-1321
- TANLAY : İlke Tanlay, Cancun İklim Değişikliği Zirvesi – Değerlendirme Notu, TOBB AB Daire Başkanlığı, 17.12.2010
- THEUTENBERG : B. Johnson Theutenberg, “The International Law of the Environment”, Der. René Jean Dupuy, The Future of International Law of the Environment, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 1985
- TURGUT, (Çevre Politikası) : Nükhet Yılmaz Turgut, Çevre Politikası ve Hukuku, İmaj Yayınevi, Ankara, 2009
- TURGUT, (Hukuk) : Nükhet Turgut, Çevre Hukuku, Savaş Yayınevi, Ankara, 1998
- TURGUT, (Sözleşmeler) : Nükhet Yılmaz Turgut, Çevreyi Koruyucu Uluslararası Sözleşmelerin Yadsınamaz Önemi, Türkiye Barolar Birliği, Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2014
- TURNER : Terisa E. Turner, “From Cochabamba, A New

- Internationale and Manifesto for Mother Earth”,
Capitalism Nature Socialism, Volume: 21: 3, September
2010, s. 56-74
- USLU : Ayşe Uslu, “İnsanlar, Hayvanlar ve Taşlar Üzerine:
Spinoza Felsefesinde Bireyselleşme ve Doğa Farkı”,
Cogito, S. 80, Yapı Kredi Yayınları, 2015, s. 98-118
- ÜNDER : Hasan Ünder, Çevre Felsefesi Etik ve Metafizik
Görüşler, Doruk Yayıncılık, Ankara, 1996
- VASAK : Karel Vasak, “A 30-Year Struggle: The Sustained
Efforts to Give Force of Law to the Universal
Declaration of Human Rights”, The Unesco Courier,
Paris, Kasım 1977
- WALL : Jay Wall, “Kenya Anayasası Çevreyi Saygın ve Kutsal
Bir Yere Koyuyor Geleceğimiz Bu Olmalı”, (Çev. Tülay
Ararat), Kolektif Ekososyalist Dergi, S. 11/8, 2011, s.
44-45
- WATTS : Jonathan Watts – Liz Ford, “Rio+20 Earth Summit:
Campaigners Decry Final Document”, The Guardian,
2012,
[https://www.theguardian.com/environment/2012/jun/23/
rio-20-earth-summit-document](https://www.theguardian.com/environment/2012/jun/23/rio-20-earth-summit-document), Erişim Tarihi:
30.05.2017
- WATTS - FORD : Jonathan Watts – Liz Ford, “Rio+20 Earth Summit:
Campaigners Decry Final Document”, The Guardian,
2012
- WHITTEMORE : Mary Elizabeth Whittemore, “The Problem of Enforcing
Nature’s Rights Under Ecuador’s Constitution: Why the
2008 Environmental Amendments Have No Bite”,
Pacific Rim Law and Policy Journal, Vol. 20, No. 3,
2011, s. 659-691
- WIENER : Antje Wiener, “Editorial: Evolving Norms of
Constitutionalism”, European Law Journal, Vol. 9: 1,
2003, s. 1-13

II. ULUSAL VE ULUSLARARASI MEVZUATLAR

- AARHUS CONVENTION : The Convention on Access to Information, Public

- Participation in Decision-Making and Access to Justice
in Environmental Matters,
<http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2017
- ALBA SUMMIT : VII ALBA –TCP Summit: Special Declaration for a
Universal Declaration of Mother Earth Rights,
<https://harmonynature.wordpress.com/2009/10/17/vii-alba-tcp-summit-special-declaration-for-a-universal-declaration-of-mother-earth-rights/>, Erişim Tarihi:
31.01.2017
- AVRUPA BİRLİĞİ TEMEL HAKLAR ŞARTI : Avrupa Birliği ile İlişkiler Genel Müdürlüğü, Avrupa
Birliği Temel Haklar Şartı, Kasım 2001, s. 13,
<http://www.eskisehirab.gov.tr/userfiles/files/AVRUPA%20BİRLİĞİ%20TEMEL%20HAKLAR%20ŞARTI.pdf>,
Erişim Tarihi: 30.01.2017
- AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ : Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi,
http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf, Erişim Tarihi: 14.05.2017
- BM İNSAN HAKLARI EVRENSEL BİLDİRGESİ : Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi,
http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/h_rigths_turkce.pdf, Erişim Tarihi: 14.05.2017
- BM YERLİ HALKLAR HAKLARI BİLDİRGESİ : Birleşmiş Milletler Yerli Halklar Hakları Bildirisi, 2007,
http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_Turkish.pdf, Erişim Tarihi: 11.05.2017
- BREZİLYA ANAYASASI : Brezilya Anayasası,
http://www.servat.unibe.ch/icl/br00000_.html, Erişim Tarihi: 21.02.2017
- CONSTITUTION OF THE ECUADOR : Constitution of the Republic of Ecuador, 2008,
<http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>, Erişim Tarihi: 13.05.2017
- EARTH CHARTER : The Earth Charter,
http://www.unesco.org/education/tlsf/mods/theme_a/img/02_earthcharter.pdf, Erişim Tarihi: 02.02.2017
- FİNLANDIYA ANAYASASI : Finlandiya Anayasası,
http://www.servat.unibe.ch/icl/fi00000_.html, Erişim Tarihi: 21.02.2017
- FOREST PRINCIPLES : The Forest Principles, A/CONF.151/26 (Vol. III),

- 14.08.1992,
<http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-3annex3.htm>, Erişim Tarihi: 03.02.2017
- HALKLARIN ANLAŞMASI : People's Agreement, World People's Conference on Climate Change and the Rights of Mother Earth, April 22nd, Cochabamba, Bolivia, <https://pwccc.wordpress.com/2010/04/24/peoples-agreement/>, Erişim Tarihi: 03.02.2017
- HOLLANDA ANAYASASI : Hollanda Anayasası, http://www.servat.unibe.ch/icl/nl00000_.html, Erişim Tarihi: 21.02.2017
- ILO NO. 169 : ILO, Indigenous and Tribal Peoples Convention (No. 169), 1989, http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C169, Erişim Tarihi: 11.05.2017
- IMPLEMENTATION PLAN : The Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development, http://www.un.org/esa/sustdev/documents/WSSD_POI_PD/English/WSSD_PlanImpl.pdf, Erişim Tarihi: 03.02.2017
- İSPANYA ANAYASASI : İspanya Anayasası, http://www.servat.unibe.ch/icl/sp00000_.html, Erişim Tarihi: 21.02.2017
- JOHANNESBURG DECLARATION : Johannesburg Declaration on Sustainable Development, A/CONF.199/20, 04.11.2002, <http://www.un-documents.net/jburgdec.htm>, Erişim Tarihi: 03.02.2017
- KLIMAFORUM09 : A People's Declaration from Klimaforum09, December 2009, http://klimaforum.org/declaration_english.pdf, Erişim Tarihi: 30.05.2017
- KOPENHAG SÖZLEŞMESİ : Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi 15. Taraflar Konferansı, Kopenhag, 2009, http://iklim.cob.gov.tr/iklim/Files/bilginotu/15.COPbilgi_notu.pdf, Erişim Tarihi: 30.05.2017
- KÜBA ANAYASASI : Küba Anayasası, http://www.servat.unibe.ch/icl/cu00000_.html, Erişim Tarihi: 27.02.2017

- KYOTO PROTOCOL : Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change, <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2017
- LAW 300 : Law 300 Framework Law of Mother Earth and Holistic Development for Living Well, <http://theredddesk.org/countries/laws/law-300-framework-law-mother-earth-and-holistic-development-living-well>, Erişim Tarihi: 18.05.2017
- OUR COMMON FUTURE : The Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2017
- PORTEKİZ ANAYASASI : Portekiz Anayasası, <http://www.en.parlamento.pt/Legislation/CRP/Constitution7th.pdf>, Erişim Tarihi: 21.02.2017
- PROTOCOL OF SAN SALVADOR : Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights (Protocol of San Salvador), <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-52.html>, Erişim Tarihi: 30.01.2017
- RIO DECLARATION : The Rio Declaration on Environment and Development, <http://www.unep.org/documents.multilingual/default.asp?documentid=78&articleid=1163>, Erişim Tarihi: 03.02.2017
- THE FUTURE WE WANT : The United Nations Conference on Sustainable Development, The Future We Want, Rio de Janeiro, 2012, http://www.un.org/disabilities/documents/rio20_outcome_document_complete.pdf, Erişim Tarihi: 30.05.2017
- THE UN CONVENTION ON BIOLOGICAL DIVERSITY : The UN Convention on Biological Diversity, 1992, <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2017
- THE WORLD CHARTER OF NATURE : The World Charter for Nature, A/RES/37/7, The UN General Assembly, 28.10.1982, <http://www.un.org/documents/ga/res/37/a37r007.htm>, Erişim Tarihi: 03.02.2017

- UN CONFERENCE ON THE HUMAN ENVIRONMENT : The Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, <http://legal.un.org/avl/ha/dunche/dunche.html>, Erişim Tarihi: 30.01.2017
- UN FRAMEWORK CONVENTION ON CLIMATE CHANGE : The United Nations Framework Convention on Climate Change, <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2017
- UNIVERSAL DECLARATION OF THE RIGHTS OF MOTHER EARTH : Proposal Universal Declaration of the Rights of Mother Earth, Bolivya, 2010, <https://pwccc.wordpress.com/2010/04/24/proposal-universal-declaration-of-the-rights-of-mother-earth/>, Erişim Tarihi: 30.05.2017

III. ELEKTRONİK AĞ ADRESLERİ

- AGENDA 21 : Agenda 21, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2017
- AMAZON WATCH : Amazon Watch, Chevron's Chernobyl in the Amazon, <http://amazonwatch.org/work/chevron>, Erişim Tarihi: 20.05.2017
- BM İNSAN VE ÇEVRE KONFERANSI BİLDİRGESİ : 1972-Stockholm BM İnsan ve Çevre Konferansı Bildirgesi, Türkiye Barolar Birliği, Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri, TBB Yayınları, Ankara, 2014
- BOSELDMANN : Klaus Bosselmann, Eco-Constitutionalism: A New Area of Legal Research and Advocacy, Australia's Third Wild Law Conference, 16 Eylül 2011, https://www.griffith.edu.au/__data/assets/pdf_file/0007/363850/Bosselmann,-K.-Eco-Constitutionalism-A-new-area-of-legal-research-and-advocacy.pdf, Erişim Tarihi: 25.01.2017
- CORDAID : Cordaid, "Buen Vivir, The Good Life (Imagining Sustainability – 6)", 2012, <http://www.cidse.org/articles/rethinking-development/growth-and-sustainability/buen-vivir-the-good-life-imagining-sustainability-6.html>, Erişim Tarihi:

- 21.05.2017
- DİKEN : Diken, “Yeni Zelanda’da Bir Nehir ‘Canlı Varlık’ Olarak Tanındı, Hukuki Statü Verildi”, 16.03.2017, <http://www.diken.com.tr/yeni-zelandada-bir-nehir-canli-varlik-olarak-tanindi-hukuki-statü-verildi/>, Erişim Tarihi: 29.05.2017
- DRAFT WORLD : Preliminary Draft of a World Constitution, 1947-1948, <http://www.worldbeyondborders.org/chicagodraft.htm>, Erişim Tarihi: 21.01.2017
- CONSTITUTION
- GARDEN OF PARADISE : Garden of Paradise, http://www.gardenofparadise.net/Garden_of_Paradise/Home.html, Erişim Tarihi: 24.05.2017
- HALKLARI KONFERANSI : <https://pwccc.wordpress.com/category/working-groups/>, Erişim Tarihi: 31.01.2017
- ÇALIŞMA GRUPLARI
- INDIGENOUS AFFAIRS : International Work Group for Indigenous Affairs, <http://www.iwgia.org/regions/latin-america/bolivia>, Erişim Tarihi: 09.05.2017
- MOTHER EARTH HER LEGAL RIGHTS : Bolivia Grants Mother Earth Her Legal Rights, <https://consciousawarenessforall.wordpress.com/2014/04/20/bolivia-grants-earth-legal-rights/>, Erişim Tarihi: 18.05.2017
- NATIONAL PLAN FOR GOOD LIVING : National Development Plan / National Plan for Good Living 2013-2017, Ekvador, 2013, s. 13, <http://www.planificacion.gob.ec/wp-content/uploads/downloads/2013/12/Buen-Vivir-ingles-web-final-completo.pdf>, Erişim Tarihi: 18.05.2017
- THE JAPAN TIMES : The Japan Times, “Himalayan Glaciers Granted Status of ‘Living Entities’”, 02.04.2017, <http://www.japantimes.co.jp/news/2017/04/02/asia-pacific/himalayan-glaciers-granted-status-living-entities/>, Erişim Tarihi: 29.05.2017
- THE MOTHER EARTH LAW : The Mother Earth Law and Integral Development to Live Well, Law No 300, <http://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/law/the-mother-earth-law-and-integral-development-to-live-well-law-no-300/>, Erişim Tarihi: 18.05.2017
- THE WORLD FACTBOOK : Central Intelligence Agency - The World Factbook,

WORLD BANK : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bl.html>, Erişim Tarihi: 09.05.2017

: World Bank, External Public Debt: Estimated Service and Principal Amounts – Burma, Colombia, Ecuador, Italy, Lebanon, Malaya, Norway, United Kingdom, Uruguay, Yugoslavia, Central Economics Staff Series, Report No. EC-89, USA, 1960, <http://documents.worldbank.org/curated/en/466121468172475591/pdf/multi0page.pdf>, Erişim Tarihi: 20.05.2017

IV. MAHKEME KARARLARI

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi:

Öneryıldız / Türkiye, Başvuru No. 48939/99, 30.11.2004

Hamer / Belçika, Başvuru No. 21861/03, 27.11.2007, bkz. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-119476>, Erişim Tarihi: 09.06.2017

Ulusal Ekvador Mahkemesi:

Third Civil Court of Loja, Case No. 11121-2011-0010, 30.03.2011